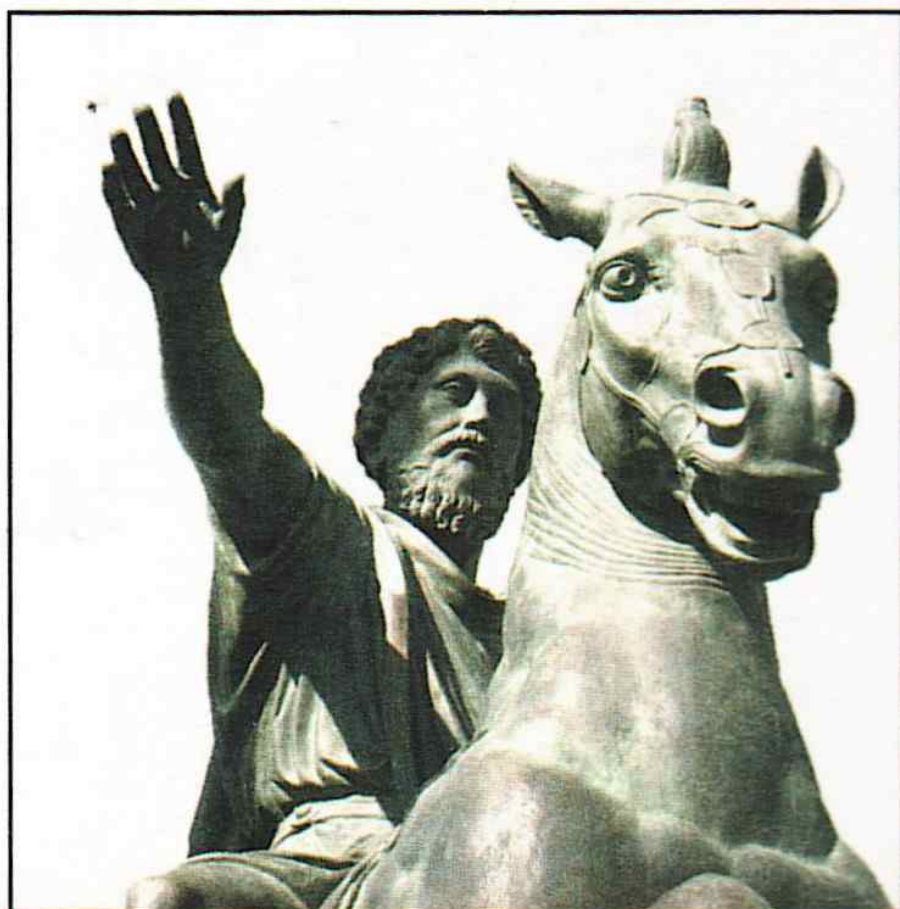

Никколо Макиавелли

«Мегариф» нәшрияты

ПАДЫШАҢ

Niccolo MACHIAVELLI

IL PRINCIPE

Traduttore M. A. Averianov

CAZAGN • CASA EDITRICE «MAGARIF» • 2006

Никколо МАКИАВЕЛЛИ

ПАДИШАҢ

М. А. Аверьянов тәржемәсе

КАЗАН • МӘГАРИФ • НӘШРИЯТЫ • 2006

УДК 821.131.1-31
ББК 84(4 Им)-4
М15

Макиавелли Н.

М15 Падшаһ / Никколо Макиавелли; М.А.Аверьянов тәрж.— Казан: Мәгариф, 2006.— 151 б.
ISBN 5-7761-0660-5

ISBN 5-7761-0660-5

© Аверьянов М. А.,
тәржемә, 2006

ДӨНЬЯНЫҢ УРТАК МИРАСЫ

Италияла Никколо Макиавеллиның (1469—1527) «Падишаһ» («Государь») дигән китабы менә 500 елга якын иңде ил башлыкларының өстәл китабы — көнгәлек куланмасы булып хезмәт итә. Төгәлрәк мәгълүматка таянсак, ул ошбу әсәрен 1503 елга яза башлап 1515 елга төгәлли. Беренче мәртәбә басылып чыгуының датасы да билгеле: 1532 ел. Аны китап хәлендә автор үзе күрергә өлгерми, чөнки биш ел алдан вафат була.

Шуннан соң бу китап төрле телләргә тәржемә ителә һәм дөнья буйлап бик тиз тарала башлый. Ниһаять, 1869 елдан башлап китапның русчага тәржемәсе Россия императорының да кулына килеп керә.

«Падишаһ» — гагәттән тыш үзенчәлекле, Яңарыш чорының бөөк казанышлары арасында аерым бер урын алып торучы әсәр. Күләме ягыннан зур булмаган бу китабында Макиавелли рәхимсезлек һәм батырлык, мәкер һәм алдашу, гагәлек һәм хәйләкәрлек яргәмендә хакумият яулап алучы, аны саклаучы һәм ныгытучы җитәкчелә, юлбашчыны, чикләнгән монархны, бер сүз белән әйткәндә, падишаһны тәфсилләп сурәтли. Автор укучыны алдан ук хакыйкәтнең хыялдагысына түгел, ә чынбарлыктагысына хезмәт итүне өстен күрүе турында кисәтеп куя, чөнки кешеләрнең чынлыкта

ничек яшәүләре белән ничек яшәргә тиешлекләре арасында гаять зур аерма бар, ди ул. Шуңа күрә ул замандагы сәясәтнең асылын тәшкил итүче рәхимсезлекләрне, сутыш һәм яулап алуларны, жәза һәм үтерешләрне, антка хыянәт итүләрне Макиавелли буш хыялларга һәм үгет-нәсыйхәтләргә бирелмичә, бер нинди әдәп һәм әхлак кагыйдәләре белән хисаплашып тормыйча, ачыктан-ачык тасвирлый.

Безнең заман әхлак кагыйдәләре күзлегеннән караганда, Макиавелли китабын аңлау шактый катлаулы. Рәхимсезлекләр һәм жәбер-золымнар безнең заманда да сәясәт мәйданыннан югалмады, билгеле. Сутыш уты кабызу, милләтләргә һәм халыкларны күпләп кыру, дискриминацияләү сәбәпләрен үзләренчә аңлатып безнең заман ил башлыклары шулкадәр алдашуга гадәтләнделәр ки, алар белән чагыштырганда Макиавелли тасвирлаган Александр VI, Цезаре Борджа, Юлий II, Людовик XII ләрнең оятсыз ялганнары һәм икейөзлелекләре бала-чага шаянлыгы булып кына күренерлек. Безнең заманда көч куллану һәм рәхимсезлек кылу дәрәжәсе XV—XVI гасырлар белән чагыштырганда ким дигәндә 10 мәртәбә арткан, диләр белгечләр. Хәзерге заман идеологлары язган иң әхлаксыз һәм йөгәнсез әсәрдә дә, Макиавелли үзенең «Падишаһ»ында тасвирлаган ачы хакыйкәтнең эзен дә таба алмыйсың. Шуңа күрә Макиавеллиның «Падишаһ» китабы иҗтимагый фикер тарихында бөтен заманнарның һәм халыкларның: борынгы һәм урта гасыр, Яңарыш чоры һәм хәзерге заман, дөньяви һәм чиркәү даирәсе, италияле һәм француз, көнчыгыш һәм көнбатыш тираннарының иң характерлы сыйфат-

ларын зур талант һәм эшлеклелек белән ачып салучы бердәнбер үрнәк булып тора.

«Падишаһ»ны укып чыккач, тарихтан шактый хәбәрле булган укучыларыбыз күрер: һәр илдә дәүләт белән идарә итү нәкъ менә Никколо Макиавелли «өйрәткәнчә» барган! Алайгына да түгел, гамәлләренә карап торсаң, хәзерге падишаһлар (корольлар, эмирлар, генераль секретарьлар, президентлар һ. б.) да, гүя көн саен Макиавеллидан киңәш алып яшиләр сыман.

Менә шуңа күрә дә соңгы гасырларның акыл ияләре, бу китапны Италиянең һәм италиялеләрнең генә түгел, дөньядагы һәр халыкның, милләтнең уртак мирасы, дип саныйлар. Татар язмышын һәм татар тарихын да күпмедер дәрәжәдә шушы Макиавелли хәл иткәндер сыман тоела.

Милләттәшебез Михаил Афанасьевич Аверьяновның бу китапны беренче мәртәбә татарчага тәржемә итүе һәм татарлар өстәленә дә салырга омтылуына төп сәбәп, мөгаен, нәкъ шул инде!

Инде тәржемәченең дә кемлеген белик: ул Зәй районының Түбән Биш авылында туган, урта мәктәпне дә шунда тәмамлаган, аннары Казан дәүләт педагогия институтында һәм В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетында укыган, беренчесеннән — математик, икенчесеннән юрист, ягъни хокук белгече һөнәрләре алып чыккан. Яшьтән үк район һәм шәһәр прокуратураларында — тикшерүче, өлкән тикшерүче, республика прокуратурасында криминалистика прокуроры, Казан шәһәре Ленин районы баш прокуроры урынбасары, Идел буе районы баш прокуроры, республика

прокуратурасында бүлек башлыгы һәм республика прокурорының өлкән ярдәмчесе... 25 ел гомерен хокук саклау эшенә багышлап, юстициянең өлкән киңәшчесе, ягъни юстиция полковнигы чинында отставкага киткәч, аны республиканың Конституция судына эшкә чакыралар. Бүтөнгесә көнгә ул шунда суд рәисенең ярдәмчесе булып хезмәт итә.

Күренеп тора, «Падишаһ» кебек фәлсәфисәясү һәм хокукый, шул ук вакытта бик катлаулы да булган әсәрләргә тәржемә итү өчен, махсус мәктәп үткән сыман!

Ниһаять укучының:

— Ни өчен бу тәржемәгә кереш сүзгә нәкъ менә Фәнзаман Баттал язган? — дип соравы ихтимал. Моннысының да җавабы гади. Михаил Афанасьевич белән мине күпеллек дуслык, алай гына да түгел, иҗади дуслык (ул сатирик хикәяләр дә яза һәм аларны матбугатта псевдоним белән бастырып килә) берләштерә. Әлбәттә инде, бер ел элек ошбу четерекле тәржемәгә дә минем белән кат-кат киңәшеп тотынды. Сер түгел, беренче мәртәбә игътибар һәм таләпчәнлек белән уку чыгуы да мин булдым.

Шулай итеп, кадерле укучылар, дөньяны гажәпләндереп килгән «Падишаһ»ның татарчага иң тәүге тәржемәсе сезнең кулда. Ил башлыкларының серләренә кереgez, гыйбрәт алыгыз һәм нәтижә ясагыз.

Фәнзаман Баттал

ПАДИШАҢ

*Никколо Макиавелли —
Лоренцо деи Медичи
галижәнапларына*

Хөкемдарның мәрхәмәтен казану өчен, гадәттә, кешеләр аңа бүләккә үзләрендәге иң кадерле яки аңа зур шатлык бирерлек әйберләр, атап әйткәндә: атлар, корал, парча, кыйммәтле ташлар һәм падишаһларның бөеклегенә лаек башка нәрсәләр китерәләр. Мин исә, Сез галижәнапка үземнең чын күңелдән бирелгәнлегемне күрсәтергә ниятләгәч, хәзинәмдә хәзерге хәлләрне озак еллар дәвамында күзәтүем һәм үткән хәлләрне туктаусыз өйрәнүем нәтижәсендә бөек кешеләрнең эш-гамәлләре турында жыйган белемнәремнән дә кадерлерәк нәрсә таба алмадым. Бүгүнкү күп вакытымны һәм тырышлыгымны сарыф итеп белергә өлгергәннәремне төрле яклап уйлап карарым да уйлануларымның нәтижәсен зур булмаган хезмәттә чагылдырдым, шуны Сез галижәнапка бүләк итәм. Бу язмам Сезнең игътибарыгызга лаек түгелдер дигән шигем булса да, минем күп хәвефләр, борчылулар бәрабәренә жыйган белемнәремне кыска вакыт эчендә үзләштерә алырсыз, һәм, кече күңеллелек күрсәтеп, кабул итәрсез дип өметләнәм. Мин монда жөмлә матурлау, сүзләргә

купшы һәм яңгыравыклы итү, әсәрләрен чуарларга һәм чибәрләргә яратучы кайберәүләр шикелле тышкы бизәкләр һәм башка шундый хикмәтләр эзләү белән мавыкмадым, чөнки бу хезмәтемнен йә гел билгесезлектә калуын, йә фәкать анда сурәтләнгәннәрнен гадәти булмавы һәм мөһим-легә аркасында гына танылуға лаек булуын теләдем. Шулай ук гади һәм игътибарға лаек булмаган кешенен падишаһлар тормышы турында фикер йөртәргә һәм аларның гамәлләренә юнәлеш бирергә ниятләвен дуамаллыкка санамавыгызны үтенәм. Рәссамға пейзаж ясаганда, калкулык һәм тауларны тулысынча күрү өчен, үзәнлектә төшәргә, үзәнлектә тулысынча күрү өчен, тауға күтәрелергә кирәк булган кебек, бу очракта да халыкның асылын аңлау өчен — падишаһ, ә падишаһның табигатен аңлау өчен, гади кеше булу зарур.

Бу кечкенә бүләгем Сез галижәнап тарафыннан минем әлегә эшкә жөрйәт итүемә тәңгәл килердәй бөек хис белән кабул итеп алынсын иде. Хезмәтемне игътибар белән укып чыгып, анда язылганнар турында тирәнтен уйлансагыз, Сез галижәнапның язмышыгыз һәм абруегыз вәгъдә иткән чиксез бөеклектә ирешүен ни дәрәжәдә ихлас теләвемне тоярсыз.

Әгәр Сез галижәнап карашыгызны бер генә тапкыр үзегез ирешкән бөеклектән мин яшәгән түбәнлектә юнәлтсәгез, язмышның туктаусыз һәм рәхимсез рәнжетүләренә минем ничек түзеп яшәвемне күрерсез.

I бүлек

ДӘҮЛӘТЛӘР НИЧӘ ТӨРЛЕ БУЛА, ҺӘМ АЛАР НИЧЕК БАРЛЫККА КИЛӘЛӘР

Кешеләр өстеннән хакимлек иткән яки хакимлек итүче барлык дәүләтләр, барлык державалар, асылда, жөмһүриятләр яисә бер хаким тарафыннан идарә ителүче дәүләтләр булганнар һәм хәзер дә шулай булып кала бирәләр. Бер падишаһ токымы озак еллар идарә иткән очракта, хакимият нәсел буенча күчә. Бер хаким тарафыннан идарә ителә торган дәүләтнең яңа булуы да ихтимал. Яңа биләмәнең аерымы бер дәүләт булуы да бик мөмкин. Мәсәлән, Франческо Сфорца (1) өчен Милан әнә шундыйлардан. Шулай ук нәсел буенча күчкән дәүләткә яулап алынган башка дәүләт яки аның бер өлеше кушылырга да мөмкин. Бу кушылган өлеш падишаһ өчен шулай ук яңа биләмә була. Мәсәлән, Испания короле өчен Неаполь корольеге шундый була. Яңа дәүләтләрнең подданныйлары падишаһка буйсынырга күнеккән яисә элек-электән ирекле яшәгән булырга мөмкин; дәүләтләр үз коралын, үз чиркорал белән яулап алыналар, үз язмышның мәрхәмәтлелеге, үз батырлык нәтижәсендә барлыкка киләләр.

II бүлек

НӘСЕЛДӘН КИЛГӘН БЕРХАКИМИЯТЛЕЛЕК

Жәмһүриятләр турында башка урында жен-текләп язачагымны истә тотып, хәзер аларга тукталып тормыйм. Биредә мин бер падишаһ тарафыннан идарә ителә торган дәүләтләр турында язам һәм, югарыда күрсәтелгән тәртип буенча, падишаһларның дәүләт белән идарә итү һәм дәүләт өстеннән хакимлекләрен саклап калу ысулларын тикшерәм.

Сүземне тәхет варисы булган падишаһка, яңа падишаһ белән чагыштырганда, хакимлекне саклап калу күпкә җиңелрәк булуны, дәүләттәге халыкның хакимлек итүче нәселгә ияләшеп өлгерүен, бу падишаһның, фәкать ата-бабадан килгән гадәтләрне бозмыйча, ашыкмый гына, яңа шартларга җайлашырга тиешлеген бәян итүдән башлыйм. Шулай эш иткәндә, әгәр дә куәтле һәм дәншәтле көч тарафыннан бәрәп төшерелмәсә, хәтта урта кул падишаһ та хакимияттен югалтмаячак. Бәрәп төшерелгән очракта да, яулап алу-чының төүге уңышсызлыгыннан файдаланып, хакимиятне кире кайтарырга мөмкин булачак.

Безнең Италиядә моңа мисал итеп герцог Феррарскийны күрсәтергә була: ул, 1484 елда венециялеләр һәм 1510 елда папа Юлий тарафыннан җиңелгәннән соң, фәкать нәселе элек-электән Феррарада идарә итү аркасында гына хакимияттә утырып кала алды. Хакимлекне нәсел буенча

алган падишаһка үз халкын жәберләүгә сәбәпләр һәм зарурлык кимрәк була, шуңа күрә дә андый дәүләтләрнең халкы падишаһларын ярата һәм, әгәр дә ул нәфрәт тудырырлык дәрәжәдә чиктән ашкан бозыклык кылмаса, халкы аңа хаклы рәвештә яхшы мөнәсәбәт күрсәтә. Күптәнге һәм буыннан буынга күчеп килгән хакимлек кайчандыр булган түнтәреш-фетнәләрне һәм аларны китереп чыгарган сәбәпләрне онытырга мәжбүр итә, шул ук вакытта һәр үзгәреш башкаларына юл ача.

III бүлек

КАТНАШ ДӘҮЛӘТЛӘР ТУРЫНДА

Яңа падишаһка хакимлекне саклап торы авыр. Үз дәүләтенә яңа биләмәләр кушып, аны катнашка әйләндерсә, тәхет варисы булган падишаһка да җиңел булмый. Барлык яңа дәүләтләрдә дә түнтәреш-фетнә китереп чыгара торган табигый сәбәп аркасында хакимлек саклау авыр. Атап әйткәндә, кешеләр, яңа падишаһ яхшырак булып дип өметләнеп, элеккесенә каршы дәртләнеп баш күтәрәләр, ләкин алданганлыкларына бик тиз үз тәҗрибәләрендә инаналар, чөнки яңа падишаһ яманрак булып чыга. Бу шулай ук табигый һәм урынлы, чөнки яулап алучы яңа буйсындырылган халыкны кыса, алар өстенә һәртөрле йөкләмәләр һәм гаскәр тоту мәшәкәтләрен өя. Шулай итеп, ул изелүчеләр арасында дошманнарын арттыра. Өмет

ителгән дәрәжәдә бүләкли алмау сәбәпле, яулап алуда ярдәм иткәннәр белән дуслыгын югалта, һәм, бурычлы булганлыктан, аларга карата катгый чара да күрә алмый, чөнки гаскәре нинди генә көчле булмасын, алар ярдәменнән башка ул бу илне жиңә алмас иде. Нәкъ менә шул сәбәпләр аркасында Франция короле Людовик XII (2) тиз генә Миланны яулады һәм тиз арада югалтты да. Герцог Лодовикога (3) үз көчләре белән генә дә Миланны кире кайтарырга жай чыкты: король алдына капкаларны ачып куйган халык үзенең өмет-исәпләрендә алданганлыгын бик тиз аңлады һәм яңа падишаһның изүенә түзеп торудан баш тартты.

Дөрөс, фетнәче ил кабаттан яулап алынса, падишаһка анда үз хакимиятен ныгыту жиңелрәк, чөнки фетнә аңа уңга-сулга карап тормыйча гына гаеплеләрне хөкемгә тартырга, шикелләренә фаш итәргә, четерекле вазгыятьләрдә саклану чаралары күрергә мөмкинлек тудыра. Шулай итеп, беренче мәртәбә керүендә, герцог Лодовико Милан чикләрендә чак кына шаулап алуга, Франция Миланны калдырып чыкты. Ләкин икенче керүендә, барлык италияле дәүләتلәр бергә тупланып, король гаскәрләрен таркатканга һәм Италия чикләреннән куып жибәргәнгә кадәр, Франция Миланны үз кулында тотып торды. Бу хәл югарыда әйтелгән сәбәпләр белән аңлатыла. Шулай да Франция ике очракта да Миланны югалтты. Корольнең беренче уңышсызлыгының сәбәбе, бая әйткәнәмчә, шуңа охшаш барлык очраklar өчен дә уртак; ә икенче-

сенең сәбәбен ачықларга һәм Людовикның (аның урынында булырга мөмкин һәркемнең) яулап алынган илне ышанычлырак итеп саклау, ныгыту ысулларын гына тикшерергә кала.

Яулап алынган яки нәсел буенча күчкән биләмәләрнең бер илнеке һәм бер телле яисә төрле илләрнеке һәм төрле телле булулары ихтимал. Беренче очракта, бигрәк тә яңа подданныйлар элек ирекнең нәрсә икәнлеген белмәсәләр, яулап алынганны тотып тору авыр түгел. Алар өстеннән хакимлекне ныгыту өчен, элекке падишаһның нәселен юк итү дә җитә, чөнки гадәتلәр уртак булса һәм иске тәртипләр сакланса, башка бернәрсә дә тынычсызлык тудырмайчак. Белүебезчә, күптән Франция составына кергән Бретаньда, Бургундиядә, Нормандиядә һәм Гасконьда нәкъ менә шундый хәлләр булды. Телләрендә берәз төрлелекләр булуга да кармастан, гореф-гадәтләренең охшашлыгы аркасында, алар үзара тыныч яшиләр. Андый очракларда яулап алучыга нибары ике саклану чарасын күрү дә җитә: беренчедән, элекке падишаһның нәселен юк итүгә ышану, икенчедән, элекке канун һәм салымнарны саклап калу. Шулай булганда яулап алынган җирләр кыска вакыт эчендә яулап алучының үз дәүләте белән бербөтенне тәшкил итәр.

Әгәр яулап алынган илнең теле, гореф-гадәtlәре, тәртипләре мирас итеп алынган илнекеннән аерыла икән, хакимиятне саклау гаять авыр булачак. Биредә инде зур уңыш казану һәм осталык таләп ителәчәк. Моңа ирешүдә иң

ышанычлы һәм туры юлларның берсе — яулап алучыларның шунда күчеп яшәве. Бу чара яулап алынган биләмәләрне ныгытачак һәм хәвефхәтәрдән саклаячак. Төрөк солтаны Грециядә нәкъ шулай эшләде дә. Әгәр башкаланы Грециягә күчермәгән булса, ничек кенә тырышса да, ул бу илне саклап кала алмаячак иде. Чөнки бары шул илдә яшәгән очракта гына, баш калкытучы чуалышларны күрәп тә, үз вакытында туктатып та була. Чөнки, син беләп өлгәргәнче, чуалышлар инде шактый тирәнгә китә һәм нинди дә булса чара күрергә дә соң була. Өстәвенә яулап алынган илдә төпләнгән падишаһ аны түрәләренең талавыннан да коткарачак, чөнки халык турыдан-туры падишаһ хөкеменә мөрәжғәгать итә алачак. Бу — күндәмнәрнен падишаһны тагын да көчлерәк яратуына, башбирмәсләрнең исә аннан тагын да ныграк куркуына сәбәп булачак. Әгәр дә кайсыдыр күршесе һөжүм итәргә ниятләгән булса, ул инде сагаебрак эш йөртәчәк. Шулай итеп, падишаһ, әгәр яуланган илдә төпләнәп яшәүгә күчсә, бер очракта да оттырмайчак.

Тагын бер бик әйбәт чара — бер-ике жирдә үз дәүләте сагында торырдай колонияләр булдыру. Моннан тыш, фәкать бер генә юл кала: яулап алынган илдә шактый күп санда атлы һәм жәяүле гаскәрләр тоту. Колонияләр зур чыгымнар таләп итми, аларны төзү һәм асрау падишаһка бик арзанга төшә. Нәтижәдә басу-кырлары һәм торакалары тартып алынып яңа күченүчеләргә бирелгән кешеләр генә фәкыйрь-

лектә төшә. Әмма хәерчеләнен ил буенча сибелгән бу төркем падишаһка бер нинди дә зарар сала алмаячак. Бу чара башка кешеләргә кагылмаганлыктан, халык тиздән тынычланачак. Өстәвенә алар, кирелек күрсәтеп бөлгенлектә төшкән күршеләребез көненә калмагаек дип куркачаклар. Шулай итеп, колонияләр падишаһка арзанга төшәчәк, аңа тугры хезмәт итәчәк, фәкыйрьлектә төшеп һәм ил буенча таралып яшәүче, падишаһка зарар сала алмый торган бер төркем кешеләрне генә бөлдерәчәк. Бу уңайдан шунысын да искәртеп үтү урынлы булыр: кешеләрне йә иркәләргә, йә юк итәргә кирәк. Чөнки кечкенә явызлык өчен кеше үч алырга мөмкин, ә олы явызлык өчен үч кайтара алмаячак. Моннан шундый нәтижә чыга: кешене кыерсытасың икән, алдан уйла: үч алудан куркып яшәрлек булмасын. Әгәр дә илдә колонияләр урынына гаскәр тотсаң, бу шактый кыйммәткә төшәчәк һәм яңа дәүләттән килгән бөтен керемне йотып барачак: казаныш зыянга әвереләчәк. Гаскәр тоту бөтен халыкның мәшәкатен арттырачак, моннан шактый күп кеше зарар күрәчәк, һәм кыенлыкларга дучар булган һәркем падишаһның дошманына әйләнәчәк. Ә андый дошманнарның зыян салулары да ихтимал, чөнки жиңелсәләр дә — алар үз өйләрендә. Шулай итеп, кайсы яктан карасаң да, гарнизон тоту — зарарлы, ә колонияләр оештыру файдалы булып чыга.

Гореф-гадәتلәре һәм телләре ят илдә яулап алучыга шулай ук көчсезрәк күршеләренә баш

Һәм яклаучы булырга, көчлеләрен хәлсезләндерергә тырышырга кирәк. Моннан тыш, илгә көч ягыннан үзенә бирешми торган чит хаким үттеп керү-кормәвен дә күзәттеп яшәргә кирәк. Ил эчендәге ризасызлар, артык шөһрәт сөю яки курку сәбәпле, мондыйларны һәрчак чакырып торалар. Мәсәлән, этолиялеләр кайчандыр римлыларны Грециягә шул рәвешчә чакырган кебек, башка илләргә дә аларны жирле халык чакырды. Эшләренң тәртибе болайрак тора: илгә куәтле падишаһ керсә, көчсезрәк дәүләтләр, көчлерәкләрдән көнләшкәнгә күрә, тиз генә аңа иярәчәкләр. Шуңа күрә аларны үз ягына аударып маташуның да кирәге калмый, чөнки алар үзләре үк бик теләп көчле падишаһ төзегән дәүләткә кушылачаклар. Әмма бу көчсез дәүләтләренң кичәюенә һәм ныгуына юл куярга ярамый. Шул чакта падишаһка, үз көче һәм әлеге дәүләтләренң ярдәме белән көчле хакимнәрне йөгәнләп, бу илдә тулы хужага әйләнү авыр булмаячак. Әгәр дә падишаһ боларның барысы турында да кайгыртмаса, ул яуланган казанышларыннан бик тиз мәхрүм калачак, әле аңа кадәр дә исәпсез күп авырлыктар һәм кыенлыктар кичерәчәк.

Чит илләрне яулап алганда, римлылар санап үтелгән барлык кагыйдәләрне үтәделәр: колонияләр төзеделәр; көчсезләрне якладылар, ләкин аларга көч жыйрга мөмкинлек бирмәделәр; көчлеләрне тыйдылар һәм, илгә куәтле чит ил кешеләренң йогынтысы үттеп кормәсен өчен, чаралар күрделәр. Грецияне мисалга китерү

белән чикләнәм. Римлылар ахейлыларны һәм этолиялеләрне үз якларына аудардылар; Македония патшалыгын түбәнсеттеләр, Антиохны (4) аннан куып чыгардылар; ләкин ахейлыларга һәм этолиялеләргә, әллә нинди казанышларга ирешүләренә дә карамастан, үз биләмәләрен киңәйтәргә ирек бирмәделәр; Филиппның юмалауларына бирешмәделәр һәм, аның куәтен жимерми торып, килешү төземәделәр; кодрәтле Антиохның Грециядә биләмәләр дөгъвалавын кире кактылар. Барлык зирәк идарәчеләр ничек эш йөртергә тиеш булса, римлылар да нәкъ шулай ук эшләделәр, ягъни бүгенге көн турында гына түгел, ә бәлки киләчәк турында да уйладылар һәм мөмкин булган бәла-казаларга барлык көчләре белән юл куймаска тырыштылар. Бәла-каза килеп житкәнне көтөп торсан, ул чакта инде бернинди чаралар да ярдәм итмәячәк, чөнки чир дәвалый алмаслык дәрәжәгә житәчәк. Монда чахотка авыруына охшаш хәл килеп чыга: табиблар әйтүенчә, авыру башланган вакытта аны белү авыр, ләкин дәвалау җиңел; әгәр дә ул чир азса, аны белү җиңел, ләкин дәвалау авыр. Дәүләт эшендә дә шулай: туып килүче чирне вакытында танып алсаң (ә бу гакыллы хакимнәргә генә хас), аннан котылу авыр түгел, әмма ул чир һәркемгә күренер дәрәжәдә азган икән, инде бернинди дару да ярдәм итмәячәк.

Римлылар, бәла-каза киләсен алдан сизеп, шунда ук чарасын күрә килделәр, сугыш чыгудан

куркып кул кушырып утырмадылар, чөнки сугыштан качып котылып булмавын, ә бәлки аны кичектерергә генә (дошман як файдасына!) мөмкин икәнлеген беләләр иде. Шуңа күрә алар, соңыннан Италиядә сугышмас өчен, Филипп һәм Антиох белән Греция территориясендә сугышырга карар кылдылар. Ул вакытта әле Филипп белән дә, Антиох белән дә сугыштан котылып калырга мөмкинлек бар иде, ләкин римлылар моны теләмәделәр. Хәзерге заман фикерияләренен теленнән төшми торган «вакытны сузарга тырышыгыз» дигән әйтәм римлыларның жанына ятмый иде. Алар фәкать үзләренен гайрәтләрен һәм алдан күрә белүчәнлекләрен генә иминлек чыганагы дип санадылар. Соңару теләсә нәрсә китереп чыгарырга мөмкин, чөнки вакыт, үзе белән явызлык алып килгән кебек, яхшылык та алып килә, һәм киресенчә...

Ләкин Франциягә кире әйләнеп кайтыйк әле. Без әйткән шартларның берсен генә булса да үтәдеме ул? Мин Карл (5) турында түгел, бәлки Людовик хакында сүз алып барам, чөнки монысы Италиядә озаграк хакимлек итә алды, шул сәбәпле безгә аның гамәлләр кылу рәвешен тикшерү гыйбрәтлерәк. Һәм сез аның, чит илдә хакимлекне саклап калу өчен, падишаһ кылырга тиешле гамәлләрнен нәкъ киресен эшләвенә ышанырсыз.

Король Людовик Италиягә венециялеләр булышлыгы белән керде. Алар исә, биләмәләрен киңәйтергә теләп, ярдәм иткән өчен Людовик-

тан Ломбардиянең яртысын таләп иттеләр. Бу хыянәтчел килешү өчен мин корольне гаепләмим: Италиядә яклаучылары булмаганлыктан һәм, бигрәк тә Карл аркасында, Франция алдында барлык ишекләр ябылганнан соң, ул Италиягә сыңар аягы белән генә булса да басарга омтылып, сайланып тормыйча гына килешүләр төзәргә мәжбүр иде. Һәм, әгәр соңыннан хаталар жибәрмәгән булса, аның уңышка исәп тотарга да хакы бар иде. Ломбардияне яулап алып, ул Франциянең Карл вакытында югалган абруен кире кайтарды: Генуя буйсынды, флоренциялеләр солык тәкъдим итте, маркиз Мантуанский, герцог Феррарский, Бендиволья нәселе, графиня Форли, Фаэнца, Пезаро, Римини, Камерино, Пьомбино хакимнәре, Лукка, Пиза, Сиена — барысы да, дуслашырга теләк белдереп, Людовикка елыштылар. Менә шунда венециялеләр Ломбардиядәге ике шәһәр өчен корольгә Италиянең өчтән ике өлешен бирүнең уйлап бетермичә ясалган адым булуын аңладылар.

Уйлап карагыз, хәзер корольгә үзенең өстенлеген ныгыту ничек жиңел иде: моның өчен аңа югарыда күрсәтелгән кагыйдәләрне үтәргә һәм үз тарафдарларының иминлеген тәэмин итәргә генә кирәк иде. Кайсы — Чиркәүдән, кайсы венециялеләрдән куркучы күп санлы, ләкин көчсез тарафдарлары аның яклавына мохтаж иделәр. Ул алар ярдәмендә үзенең иминлеген әле көчен югалтмаган хөкемдарлардан саклый алыр иде. Эмма король, Миланга керүгә үк, нәкъ

киресен кылды: папа Александрга (6) Романьяны яулап алырга ярдәм итте. Шуның белән үз куәтен какшатуын да сизмәде, тарафдарларын да, аның яклавына ышанганнарны да читкә этәрде, һәм өстәвенә рухани жәһәттән болай да көчле хакумияткә ия булган папалыкның дөньяви хакумлеген дә шактый ныгытты. Беренче хатаны жибәргәннән соң, ул алга таба да шул юл белән барырга мәжбүр булды, һәм шуңа күрә, папа Александрның шөһрәт сөйүчәнлеген йөгәнләү һәм Тоскананы яулап алырга ирек бирмәс өчен, аның үзенә Италиягә килергә туры килде. Эмма Чиркәүне ныгыту һәм үз тарафдарларын читкә этәрү генә Людовикка аз булып тоела: ул Неаполь корольлеген дөгъвалап, аны Испания короле белән бүлешә, ягъни үзе хакумлек иткән Италиягә, ризасызлар һәм шөһрәт сөйүчеләр өчен сыеныр кеше булсын дигәндәй, көче буенча үзенә тиңләшерлек көндәш чакыра. Ясак түләр тора алырлык корольне куып чыгарып, корольлеккә ул үзен куып чыгарырлык падишаһны китерә.

Яулап алу омтылышы — табигый һәм гадәти эш. Бу очракта үз мөмкинлекләрен исәпкә алган кешене барысы да хуплый, һәм беркем дә гаепләми. Эмма үз мөмкинлекләрен исәпкә алмаган, теләсә нинди бәя бәрабәренә яулап алырга ашкынучылар ясаган хата гаепләүгә лаек. Әгәр дә Франциянең Неапольне кулга төшерергә көче җитсә, аның моны эшләргә хакы булыр иде. Эмма аны бүлү бәрабәренә түгел. Әгәр дә

Ломбардияне венециялеләр белән бүлешүне корольнең Италиядә ныгырга омтылуы белән аклап булса, бүлешүнең монысы фәкать гаепләүгә генә лаек. Чөнки андый зарурлык юк иде.

Шулай итеп, гомумән алганда, Людовик биш хата жиберде: вак хакимнәрне куып чыгарды; көчле падишаһның Италия эчендә тагын да ныгуына ярдәм итте; куәте буенча үзенә тиңләшерлек чит падишаһны Италиягә чакырды; үзе анда күченеп килмәде; Италиядә колонияләр оештырмады.

Әгәр дә ул алтынчы хатаны ясамаган булса, ягъни Венеция биләмәләренә кул сузмаса, бу бишесе ул үзе исән чагында әллә ни зыян китермәскә дә мөмкин иде. Венецияне Чиркәү көчсез чакта һәм испаннарны Италиягә чакырганчы куркытырга кирәк иде. Ә бу соңгы ике хатасын ясаганның соң, һичниче тә Венецияне тар-мар итүгә юл куярга ярамый иде. Венеция үз куәтен саклаган очракта, ул башкаларны Ломбардияне яулап алудан тыеп торыр иде. Чөнки, беренчедән, Венеция үзе Ломбардиягә кызыга; икенчедән, Ломбардия Венециягә эләксен өчен, беркемнең дә Франция белән сугышасы килмәс иде. Аннан соң, Ломбардияне яулау максатында берьюлы Франция һәм Венеция белән сугышырга беркемнең дә кыюлыгы житмәс иде.

Әгәр дә миңа Людовик Романьяны — Александрга, ә Неапольне Испания короленә сугыштан котылып калу өчен бирде, дип әйтсәләр, мин элеккеге дәлилләргә таянып җавап бирер

идем: сугыштан котылып калам дип чуалышларга ирек куярга ярамый, сугыштан котыла алмыйсың, ә сугышта өстенлегенә югалтасың. Әгәр дә миңа король папага биргән вәгъдәсен (корольнең никахын юкка чыгару һәм архиепископ Руанскийга кардинал башлыгы кидерү бәрабәренә Романьяны яулап алырга ярдәм итү) боза алмый дип әйтәләр икән, мин моңарга падишаһларның вәгъдәләре һәм аларны ничек үтәү зарурлыгы турындагы бүлектә җавап бирермен. Шулай итеп, яулап алынган илне буйсындырып тотарга теләүче падишаһлар үтәргә тиешле кагыйдәләрен бозуы аркасында король Людовик Ломбардияне югалтты. Монда искиртәрлек берни дә юк. Киресенчә, барысы да бик гадәти һәм урынлы. Валентино (халыкта папа Александрның улы Чезаре Борджаны (7) шулай атыйлар иде) Романьяны яулаган вакытта, мин бу турыда Нантта кардинал Руанский белән сөйләштем. Кардинал миңа италиялеләрен сугыш эшен начар белүләре турында әйтте, ә мин аңа французлар сәясәттә сай йөзәләр, югыйсә алар Чиркәүнең шулкадәр көчәюенә юл куймаслар иде дип җавап кайтардым. Тәҗрибә күрсәткәнчә, Франция аркасында Чиркәү һәм Испания Италиядә үзләренең биләмәләрен киңәйттеләр, ә Франция алар аркасында барысында югалтты. Моннан чыккан нәтижәнең дәреслегә күп мәртәбәләр расланган: башкаларның куәтен арттыручы үзе бәлагә юлыгыр, диләр.

IV бүлек

НИ ӨЧЕН БӨЕК АЛЕКСАНДР
ЯУЛАП АЛГАН ДАРИЙ ПАТШАЛЫГЫ,
УЛ ҮЛГӘННӘН СОҢ, АНЫҢ ВАРИСЛАРЫНА
КАРШЫ БАШ КҮТӘРМӘДЕ

Яулап алынган дәүләттә хакимлекне саклап калуның ни дәрәжәдә авыр эш булуын ачыклаганнан соң, Бөек Александрның (8) (ул берничә ел эчендә Азияне яулап алды һәм тиздән үлөп китте) таркалып дуп көтелгән державасы таркалмыйча, тыныч кына варисларына күчүгә хәйран калырлык. Алар исә, дәүләт белән идарә иткәндә, шөһрәт сөйләре аркасында килеп туган мәшәкәтләрдән башка кайгы белмәделәр. Яхшы аңлашылсын өчен шунысын әйтәргә кирәк: хакимият бер кеше кулына тупланган барлык дәүләтләрдә дә идарә ике ысулның берсе белән тормышка ашырыла. Беренчесе — падишаһ үз мәрхәмәте һәм ризалыгы белән югары урыннарда билгеләгән һәм үзенә булышлык күрсәтүче хезмәтчеләре даирәсендә, икенчесе, нәселләре борынгы булу аркасында, хакимияткә ия булган бароннар чолганышында идарә итә. Бу бароннарның нәселдән килгән үз дәүләтләре һәм аларның хакимлеген танучы, чын күңелдән бирелгән подданныйлары бар. Хезмәтчеләре аша идарә иткәндә, падишаһ зуррак көчкә ия була, бу исә подданныйларның бөтен илдә бары бер генә кешене хөкемдар итеп

тануларына бәйле. Подданныйларның падишаһ хезмәтчеләренә буйсынулары яратканнан һәм бирелгәнлек күрсәткәннән түгел, бәлки аларны түрәләр һәм вазифалы затлар итеп танудан гына килә.

Хәзер төрек солтанын һәм Франция королен ике төрле җидәрә итү ысулының үрнәге итеп күрсәтәләр. Төрек монархиясе бер хөкемдарга буйсына, башкалар — аның хезмәтчеләре, ә ил үзе округларга бүленгән. Солтан бу округларга үз җидәрәчеләрен билгели, аларны үзе теләгәнчә күчерә һәм алыштыра ала. Франция короле, киресенчә, күп санлы аксөякләр белән уратып алынган. Бу аксөякләрне үзләренең подданныйлары яраталар һәм аларга ихлас күңелдән бирелгән булалар. Өстәвенә бу аксөякләргә король тиктомалдан гына кул суза алмый торган өстенлекләр дә бирелгән.

Әгәр дә без бу дәүләтләрне чагыштырсак, солтан монархиясен яулап алу — авыр, әмма яулап алынган очракта кулда тоту җиңел һәм, киресенчә, Франция кебек дәүләтне яулап алу билгеле бер мәгънәдә җиңел, ләкин яуланганны саклап калуның гаять катлаулы икәннен күрербез. Илбасар нинди дә булса җирле хөкемдарның теләктәшлегеннән файдалануга яки солтанның якыннары арасында фетнә чыгаруга исәп тоталмый, шунлыктан солтан монархиясен яулау да ансат түгел. Югарыда әйтелгәнчә, солтан тирәсендәгеләр — аның коллары. Барысы да солтанга бурычлы булганлыктан, аларны сатып алу авыррак. Сатып алган очракта да

алардан файда аз, чөнки, әйтелгән сәбәпләр аркасында, алар халыкны үз артларыннан ияртә алмаячаклар. Солтанга һөжүм итүчеләр бердәм каршылыкка очраячаклар, шуңа күрә алар моңа әзер булырга һәм эчке ызгыш-талаш, чуалышларга түгел, күбрәк үз көчләренә исәп тотарга тиешләр. Ә инде солтан өстеннән жиңүгә ирешелгән һәм сугышта аның гаскәре тар-мар ителгән икән, илбасарга солтанның кан кардәшләреннән кала беркемнән дә куркасы юк. Әгәр алар да юк ителгән булса, куркырлык бер генә кеше дә калмаган, солтанның подданныйларын үз артыннан ияртә алырлык көч беткән дигән сүз. Жиңү алдыннан халыкның ярдәменә өметләнә алмаган кебек үк, жиңүдән соң да халыктан куркырга сәбәп калмый.

Франциягә охшаш дәүләتلәрдә хәл башкача: кайсыдыр барон белән сүз берләшеп (алар арасында ризасызлар һәм үзгәреш тарафдарлары һәрвакыт табыла), илгә үтеп керү авыр булмый. Шунлыктан алар, илбасарга керү юлын ачып, жиңүне жиңеләйтергә мөмкин. Ләкин андый илне кулда тоту авыр, чөнки сиңа ярдәм иткән аксөякләр ягыннан да, көч белән буйсындырылган халык ягыннан да куркыныч яный. Монда инде элекке падишаһның нәселен корытугына җитми: яңа чуалышны җитәкләргә әзер торучы бароннар һәрвакыт табылачак. Шуңа күрә аларның дөгъваларын канәгатьләндерү дә, үзләрен кырып бетерү дә мөмкин булмаганлыктан, беренче мөмкинлек чыгу белән үк, алар сине хакимлектән мәхрүм итәчәкләр.

Хәзер без Дарий (9) дәүләтенә мөрәжәгать итсәк, аның солтан державасына охшаш булуын күрербез. Шуңа да Дарий гаскәрен Александр беренче сугышта ук тар-мар итәргә тиеш иде. Мондый жинүдән һәм Дарийның һәлакәтенән соң, әйтелгән сәбәп буенча, Александрга үз хакимиятенең ныклығы өчен борчылмаска да мөмкин иде. Александрның варислары, әгәр дә үзара тату яшәсәләр, бер кайгысыз идарә итә алырлар иде. Аларның дәүләтендә беркайчан да чуалышлар килеп чыкмады. Ләкин, кызганычка каршы, варислар буталышларны үзләре тудыргаладылар.

Әмма Франция кебек дәүләتلәрдә падишаһ кайгысыз, мәшәкатьсез генә идарә итә алмый. Вак хөкемдарлар күп булган Испаниядә, Франциядә, Грециядә әледән-әле римлыларга каршы баш күтәрүләр булгалап торды. Элеккеге тәртипләр хәтердә сакланганда, Рим хакимлеге тотрыксыз булып кала бирде. Ләкин алар онытыла барган саен, римлылар, үз куәтләренә һәм озак хакимлек итү тәжрибәсенә таянып, әлеге илләрдә үз хакимиятләрен торган саен ныгыта бардылар. Шуңа күрә соңрак, римлылар үзара сугыша башлагач, һәрбер як көрәшкә үзләренә теләктәш төбәкләрне тарта торган булды. Һәм элеккеге хакимнәре юк ителгән халык римлылардан кала башкалар идарәсен танымады. Әгәр дә без боларның барысын да игътибарга алсак, Пиррга (10) һәм башкаларга яулап алынган илләрне кулда тоту биниһая авырлык белән бирелгән чакта, Александрга Азия державасын

кулда тоту ни өчен жиңел булуын аңларбыз. Моның сәбәбе — жинүчеләр күрсәткән батырлыкларның зур яки кечкенә булуында түгел, бәлки яулап алынган дәүләтләрнең төзелеше төрле булуда.

V бүлек

ЯУЛАП АЛЫНГАНЧЫ ҮЗ КАНУННАРЫ БУЕНЧА ЯШӘГӘН ШӘҺӨРЛӨР ҺӘМ ДӘҮЛӘТЛӨР БЕЛӘН НИЧЕК ИДАРӘ ИТӨРГӘ

Әгәр дә, алда әйтелгәнчә, яулап алынган дәүләт бик борынгыдан ирекле яшәгән һәм аның үз кануннары булган икән, аны кулда тотуның өч ысулы бар. Беренчесе — жимерү, икенчесе — шунда яшәргә күчү, өченчесе — гражданның үз кануннары буенча яшәргә хокук биреп, бер үк вакытта аларга ясак салу, шәһәр белән идарә итүне халыкның падишаһка дустанә мөнәсәбәттен сакларга әзер торучы кешеләр төркеменә тапшыру. Падишаһ тарафыннан хакимияткә куелганлыкларын һәм аның дуслыгы, кодрәте аркасында гына көчле икәнлекләрен белгәнлектән, бу ышанычлы затлар падишаһка һәрьяклап ярдәм итәчәкләр. Аннан соң, ирекле яшәргә күнеккән шәһәрне жимерүгә караганда, аны үз гражданның ярдәмендә кулда тоту отышлырак.

Спарта һәм Рим үрнәгенә мөрәжәгать итик. Спарталылар Афина һәм Фиваны олигархия

булдыру юлы белән кулда тотып килделәр, соңрак исә ике шәһәрне дә югалттылар. Капуя, Карфаген һәм Нуманцияне кулда тоту өчен, римлылар аларны жимерделәр һәм анда үз хакимлектәрен саклап калдылар. Грецияне алар спарталылар ысулына охшаш юл белән сакларга тырышып карадылар (ягъни олигархия булдырып), ирекне һәм үз кануннары буенча яшәү хокукын бетермәделәр, ләкин алар да уңышсызлыкка очрадылар. Соңыннан, Грецияне тулаем югалтмас өчен, римлылар анда күп шәһәрләрне жимерергә мәжбүр булдылар.

Чынлыкта шәһәрне кулга төшерүнең аны жимерүдән дә ышанычлырак ысулы юк. Электән ирекле яшәгән шәһәрне кулга төшереп тә, аны кызганып жимермәгән кешене шәһәр үзе бер дә кызганып тормаячак. Анда, ирекләрен һәм иске тәртипләрен кайтару хакына фетнә күтәрү өчен, һәрвакыт сәбәп табылачак. Чөнки ирекне һәм иске тәртипләрен вакыт та, яңа хакимиятнең яхшылыктары да оныттыра алмаячак. Ни генә кылма, ничек кенә тырышма, шәһәрдә яшәүчеләрнең бердәмлеген какшатмыйча һәм үзләрен таркатмыйча торып, алар беркайчан да элекке ирекләрен дә, элекке тәртипләрен дә хәтердән чыгармаячаклар, тәүге уңайлы очрак чыгу белән үк аларны торгызырга тырышачаклар (флоренциялеләр хакимлеген астына эләккән Пиза, үз ел үткәннән соң, нәкъ шулай эшләде).

Әмма шәһәр яки дәүләт падишаһ хакимлеген астында торырга күнеккән икән (ә падишаһ-

ның нәселе юк ителгән), ул вакытта шәһәрдә яшәүчеләр алай жиңел генә кулларына корал алмаячаклар. Чөнки, беренчедән, буйсынырга ияләнгәннәр, икенчедән, элекке падишаһлары инде булмаганлыктан, алар яңа падишаһ сайлау турында сүз берләшә һәм ирекле яши алмаячаклар. Шулай итеп, яулап алучыга, аларны үз ягына аудару һәм шуның белән үзенен иминлеген тәмин итү өчен, вакыт житәрлек булачак. Жәмһүрияتلәрдә яшәү иреге күбрәк булган саен, нәфрәт тә, үч алу теләге дә күбрәк була; аларда беркайчан да элекке ирек турындагы хатирәләр үлми һәм үлә дә алмый. Шуңа күрә аларны үз хакимлеген астында тотуның иң кулай чарасы — жимерү яки анда күченеп килү.

VI бүлек

ҮЗ КОРАЛЫҢ ЯКИ БАТЫРЛЫГЫҢ БЕЛӘН ЯУЛАНГАН ЯҢА ДӘҮЛӘТЛӘР ТУРЫНДА

Хакимиятне яулап алу һәм, падишаһлар, дәүләтләр турында сөйләгәндә, бөек шәхесләр үрнәгенә мөрәжғәгать итү һич тә гажәп түгел. Гадәттә, кешеләр башкалар салган юл белән баралар һәм нинди дә булса үрнәккә ияреп гамәл кылалар. Ләкин бу юллардан тайпылмыйча бару да, үрнәк булырдайларның батырлыгына тиңләшү дә мөмкин булмаганлыктан, акылы бар кешегә иң бөек шәхесләр ярган юлларны сайларга һәм иң абруйлы кешеләр үрнәгенә иярергә кирәк, чөнки батырлыкта аларга тиңләшә

алмасаң да, аларның рухы белән генә булса да сугарылу зарур. Бик ерак мишеньгә атучы тәжрибәле укчыларга охшарга тырышырга кирәк. Алар андый вакытта өскәрәк төзәп аталар. Ләкин бу ук югарыга китсен дип түгел, ә бәлки, жәянең көчен белеп, югарыга төзәп, ерактагы мишеньгә тидерү өчен шулай эшләнә.

Димәк, яңа дәүләтләрдә хакимлекне саклап калуның җиңеллеге яки авырлыгы падишаһның ни дәрәжәдә батыр булуына бәйле. Әгәр дә хосусый зат хакимлеккә йә батырлык күрсәтсә, йә язмышыннан уңып килә икән, соңыннан шулар ук аңа бер дәрәжәдә күп авырлыкларны җиңгәргә дә ярдәм итәрләр кебек тоелырга мөмкин. Әмма чынбарлыкта язмыш мәрхәмәтенә азрак өмет баглаган кеше озаграк хакимлек итә. Башка биләмәләре булмаганлыктан, яңа падишаһ яулап алынган җирләргә күченеп килгәргә мәжбүр була. Бу да хәлне җиңеләйтә.

Язмыш мәрхәмәте аркасында түгел, бәлки шәхси батырлыклары белән хакимлеккә күлүчеләр турында сөйләүгә күчкәнче, мин шундыйлар арасында Моисейны (11), Кирны (12), Тезейны (13) һәм алар кебекләргә иң лаеклы затлар дип атыйм. Хәлбуки Аллаһ ихтыярын башкаручы гына булганлыктан, Моисей турында сөйләшү зарур булмаса да, аны Алла белән әңгәмә корырга лаеклы иткән бәрәкәт алдында баш ияргә кирәк. Кирга һәм башка шундый яулап алучыларга һәм патшалыкка нигез салучыларга мөрәжғәгать итик: аларның бөеклегенә хәйран калмаска мөмкин түгел һәм, күргәнебезчә,

аларның гамәлләре, кануннары Моисейга күктән иңдерелгәннәрдән һич тә калышмый. Бу ирләрнең тормыш юлларын һәм батырлыкларын күздән кичереп, язмыштан аларга бары тик очрак, ягъни теләсә нинди рәвешкә керттерлек материал гына эләгүен аңлайсың. Андый очрак чыкмаса, аларның батырлыгы үзенә кулланыш таба алмый калыр иде. Ә батырлыкка ия булмасаң, андый очракның чыгуы да файдасыз булыр иде.

Әгәр Израиль халкы Мисырда коллык һәм изелү кичереп яшәмәсә, тоткынлыктан котылу юлында Моисей аларны үз артыннан ияртә алмас иде. Әгәр Альба Ромул (14) өчен артык кысан булмаса һәм тормыш аны тууга ук язмыш кочагына ташламаса, ул Рим патшасы һәм дәүләткә нигез салучы була алмас иде. Әгәр дә ул вакытта фарсылар мидиялеләрнең хакимлек итүенә ачу тотмасаң, ә мидиялеләр озакка сузылган тыныч тормыштан изрәмәгән һәм иркен, мул тормышка күнекмәгән булсаң, Кир андый бөөкләккә ирешә алмас иде. Афиналыларның аеры-чөере яшәвенә тап булмаса, Тезей үзенә батырлыгын күрсәтә алмас иде. Димәк, бу кешеләрнең өлешенә бәхетле очрак туры килә, фәкать аларның батырлыклары гына бу очракның мәгънәсен ачарга мөмкинлек бирә, һәм шуның аркасында ватаннары данга күмелә, чәчәк ата.

Бу кешеләр кебек батырлык юлыннан баручыларга хакимиятне яулап алу авыр, ләкин хаким булып торып жигел. Авырлык, барыннан да

бигрәк, яңа кануннар һәм тәртипләр кертү зарурлыгыннан туа, чөнки болардан башка дәүләтне нигезләү һәм үз иминлегенә тәэмин итү четерекле. Иске тәртипләрне яңаларына алыштырудан да авыррак, хәвефлерәк, ә уңышлы чыгуы шиклерәк эш юк икәнлеген белеп торырга кирәк. Мондый башлангычны кем генә күтәрер чыкмасын, аны иске тәртипләрдән файда күрүчеләр дошман итә, ә яңа тәртипләрдән файда табучылар салкын каршылый. Бу салкынлык, беренчедән, каршы яктагылардан курку белән (чөнки канун алар ягында), икенчедән, кешеләрнең ышанмаулары белән аңлатыла (чөнки яңалык дәвамлы тәжрибә белән ныгытылмый торып, алар аңа шикләнеп карыйлар). Каршы гамәлләр кылу өчен жай чыгуга ук, искелек тарафдарлары аяусыз һөжүм ясыйлар, ә яңалык тарафдарлары исә сүлпән генә сакланалар. Шунлыктан, аларга таянып эш итсәң, үзенә куркыныч астына куясың.

Әлеге үзгәртеп коручыларның бу эшкә үз кодрәтләре житәрме яисә алар чыттан ярдәм сорарга мәжбүр булырлармы? Бу эшне тирәнтен аңлау өчен, иң элек әнә шуны ачыкларга кирәк. Башкача әйткәндә, үз башлангычларының уңышы өчен алар башкаларга ялынырга мәжбүрме әллә көч куллана алачаклармы? Беренче очракта алар һәлакәткә дучар булалар, икенче очракта, ягъни көч куллану мөмкинлеге булганда, аларга уңышсызлык бик сирәк яный. Менә ни өчен кораллары булган пәйгамбәрләр һәрчак җиңгән, ә коралсызлар һәлак булган.

Моңа өстәп шунысын да әйттик: кешеләрнен холкы гел үзгәреп тора, гәрчә аларны үзең инанганга ышандыру жиңел булса да, шул рәвешчә саклап тору авыр. Шуңа күрә халыкта иман бетсә, аны көч белән буйсындырырга әзер булырга кирәк. Коралланмаган булсалар Моусей, Кир, Ромул һәм Тезей үзләре керткән кануннарны даими үтәтә алмаслар иде. Бүгенге көндә монах Джироламо Савонарола (15) белән нәкъ менә шулай килеп чыкты: гавам ышанмый башлау белән ул керткән тәртипләр жимерелде. Ә үзенә ышанучыларның ышанычын ныгытырга, ышанмаучыларны ышанырга мәжбүр итәргә аның чарасы булмый.

Югарыда санап кителгәннәргә охшаш кешеләрнең юлында гаять зур батырлыklar белән генә жиңә алырлык авырлыklar һәм куркынычлар очрап тора. Әмма максатка ирешеп, падишаһ үз подданныйларының ышанычын яуласса, хөсөсләрдән арынса, ул озак вакытка куәт, хөрмәт яулый һәм бәхеткә ирешә.

Шундый мәгълүм кешеләр рәтенә тыйнаграк, әмма чагыштыруга лаек тагын бер мисал өстисем килә. Уйлавымча, бу бик урынлы. Мин Гиерон Сиракузалы турында сөйлим: язмыш аңа уңайлы очрактан кала башка берни бүләк итмәсә дә, ул хосусый заттан Сиракуза патшасына әверелде. Изелеп яшәүче Сиракуза халкы аны үзенең хәрби башлыгы итеп сайлый, ә казанышлары нәтижәсендә ул аларның падишаһына әйләнә. Шул дәрәжәгә күтәрелгәнче үк, ул шундый батырлыklar күрсәтә ки, борынгы автор

сүзләрәнә караганда, патша булу өчен аңа фәкәт патшалык кына җитми. Ул элеккеге гаскәрне бетерә һәм яңасын җыя, элеккеге килешүләрне өзә һәм яңаларын төзи. Ә үз гаскәре һәм союздашлары кебек ныклы җирлектә ул теләсә нинди бина кора алыр иде. Шулай итеп, хакимиятне яулап алу өчен, аңа, зур хезмәтләр куярга туры килсә дә, хакимлек итү җиңел була.

VII бүлек

ЧИТ КОРАЛ ЯКИ ЯЗМЫШ МӘРХӘМӘТЕ АРКАСЫНДА БУЛДЫРЫЛГАН ЯҢА ДӘҮЛӘТЛӘР ТУРЫНДА

Батырлык белән түгел, ә язмыш мәрхәмәте аркасында падишаһ булган кешеләргә хакимиятне алу җиңел, ләкин хаким булып тору авыр. Куелган максатка илтәсе юлны алар очкандай җиңел үтсәләр дә, соңгы чиктә исә күп авырлыкларга очрыйлар. Мин хакимиятне акчага сатып алган яки мәрхәмәт күрсәтү йөзеннән хаким итеп куелган кешеләр турында әйтәм. Андый хәлләр еш кына Грециянең Иония һәм Геллеспонта шәһәрләрендә булгалады, чөнки Дарий андагы идарәчеләрне үз данын һәм иминлеген саклау өчен билгели иде. Шуңа охшаш хәлләр Римда да еш булып торды: хосусый затлар, солдатларга акча түләп, үзләрен император дип игълан иттерергә тырышалар иде.

Мондый вакытта падишаһлар чиктән тыш үзгәрүчән һәм көйсез ике көчкә, ягъни хаки-

мият яулап алуда үзләре бурычлы булган кешеләрнең ихтыярына һәм аларның фортунасына тулысынча бәйлә булалар. Алар хакумияттә озак тора алмыйлар һәм хакулектә тору юлларын да белмиләр. Моның сәбәбе шунда: бөтен гомерен тыйнак кына хезмәттә үткәргән, чиксез сәләткә һәм батырлыкка ия булмаган кеше берничек тә боерырга өйрәнә алмый. Хакулектә тора алмауның сәбәбе исә — союздашлар һәм ышанычлы терәк булмауда. Әллә кайдан килеп чыккан бу хөкемдарлар, табигатьтә бик тиз яралып, бик тиз үсеп киткән үсемлек кебек, тамыр жибәрергә дә, тармакланырга да өлгөрә алмыйлар һәм һавалар бозылуга һәлак тә булалар. Чын батырлыкка ия кешеләр генә, күнәт югары күтәрелгәндә, фортуна учка салганны ычкындырмый тотып калу сәләтенә ия булалар. Ягъни башкалар хакулектә килгәнче үк салган нигезләргә падишаһ дәрәжәсенә ирешкәч кенә булдыралар.

Батырлык һәм язмыштан уну аркасында күтәрелү жәһәттеннән ике мисал китерәм: мин Франческо Сфорца һәм Чезаре Борджаны күздә тотам. Франческо, бөек батырлык күрсәтеп, лаеклы рәвештә Милан герцогы булды һәм зур тырышлык куеп ирешелгән хакумиятне жиңел генә кулда тотып торды. Гади халык тарафыннан герцог Валентино дип йөртелгән Чезаре Борджа хакумияткә әтисен югары күтәргән фортуна аркасында ия булды. Акыллы һәм батыр кеше буларак, чир корал һәм чир фортуна ярдәмендә, аның өчен табылган дәүләтләрдә

ныклы тамыр жибөрү өчен, ул мөмкин булганны барлык көчен һәм тырышлыгын куеп эшләде. Инде әйткәнемчә, нигез алдан салынмаган икән, төзүче, күп көч сарыф итеп һәм бинаның иминлегенә хилафлык китереп булса да, зур батырлык белән аны соңрак та булдырырга мөмкин. Әмма әтисен югалткач, герцог хакимияттән дә колак какты.

Герцогның гамәл кылу рәвешләрен тикшергәч, аның алдан ук киләчәктәге көч-куәтенә ныклы нигез салуына ышану авыр түгел. һәм мин бу турыда фикер алышу һич тә артык булыр дип санамыйм, чөнки яңа падишаһка моннан да яхшырак үгет-нәсыйхәт бирү кыен. Герцогның эшне оста йөртә белүе аны һәлакәттән коткара алмаган икән, монда ул түгел, ә фортунаһның гадәттән тыш мәкерлелеге гаепле.

Александр VI герцогны — үзенен улын күтәргә теләде, ләкин бу гамәлне тормышка ашыруда күп каршылыklar булачагын алдан ук күрде. Ин элек, ул үзенен Чиркәү жирләренә генә ия булуын белә иде. Шул биләмәләренен берәрсен ул герцогка бирергә теләсә дә, моңа Милан герцогы да, венециялеләр дә каршы килерләр иде, чөнки венециялеләр Фаэнцаны һәм Риминины үз канатлары астына алганнар иде инде. Өстәвенә Италиядәге гаскәрләр, бигрәк тә ярдәм сорап мөрәжәгать итәрдәйләре, папаның көчәюеннән куркучы кешеләр — Орсини, Колонна һәм аларның якыннары — кулында тупланган иде. Шулай итеп, кайбер дәүләтләрне тоткар-

лыксыз яулап алу өчен, иң элек моңа кадәр урнашкан тәртипләргә бозарга һәм бу дәүләтләр арасында чуалыш китереп чыгарырга кирәк иде. Венециялеләргә, үз максатларын күздә тотып, французларны Италиягә чакыруы аркасында, моны гамәлгә ашыру авыр булмады. Французларның басып керүенә каршы килү түгел, Людовикның элекке никахын юкка чыгаруы белән папа бу хәлгә хәтмә ярдәм дә итте.

Шулай итеп, король Италиягә венециялеләргә ярдәм һәм ризалыгы белән керде дә, Миланга барып житү белән үк, папага гаскәр жибәрде. Бу гаскәр ярдәм белән папа Романьяны басып алды, һәм, артында король торганга күрә генә, әлегә эш хәвеф-хәтәрсез тәмамланды. Шулай итеп, Романья герцог хакимлегә астында калды, ә Колонна партиясе жиңелде. Ләкин ике төрле каршылык туу аркасында герцог әлегә алга бара алмый иде: беренчедән, гаскәр аңа ышанычсыз кебек тоелды, икенчедән, аны Франциянен ниятләре туктатты. Башкача әйткәндә, ул үзенә хезмәт итүче Орсини гаскәре аны аяк баскан ныклы жирдән мәхрүм итәр, йә ташлап китәр, йә, аннан да хәтәргә, яланганны тартып алып һәм король дә нәкъ шулай эшләп дип курыкты. Фаэнцаны алды һәм Орсини гаскәрен Болоньяга юнәлтте, шунда аларның бик сүлпән һөжүм итүләрен күрде, нәтижәдә бу гаскәргә икеләнеп карый башлады. Ә корольнең ниятләрен ул, Урбиноны алып, Тосканага таба хәрәкәт итә башлагач аңлады: король

аны чигенергә мәжбүр итте. Шуңа күрә герцог киләчәктә чит коралга да, кемнең дә булса яклавына да исәп тотмасака карар бирде.

Беренче эш итеп ул Орсини һәм Колоннаның Римдагы партияләрен көчсезләндерде: алар яклы барлык нобильләренә (16), зур хезмәт хаклары билгеләп, үзенә хезмәткә тартты һәм булдыклыларны гаскәргә һәм ыдарә эшенә алды. Шуның нәтижәсендә нобильләр үз партияләреннән чыктылар һәм герцог тарафдарларына әверелделәр. Шуннан соң ул Колоннаны гамәлдән чыгарды һәм, Орсини партиясе башлыкларының эшчәнлеген тыю өчен, хәйлә кора башлады. Озакламый андый яхшы очрак килеп чыкты, ә герцог аннан бик оста файдаланды. Чиркәүнең көчәюе үзләренә һәлакәт белән янавын сизенеп алган Орсини партиясе вәкилләре Перуджа янындагы Маджанада киңәшмәгә жыйналдылар. Бу киңәшмәнең нәтижәләре герцог өчен бик куркыныч булды: иң элек Урбинода фетнә һәм Романьяда чуалышлар башланды. Ләкин герцог аларны французлар ярдәмендә бастырды.

Герцог, элекке йогынтысын торгызгач, үзен алга таба куркыныч астына куймас өчен, Франциягә дә, башка чит көчкә дә ышанмасака карар кылды һәм хәйлә юлына басты. Орсини партиясе вәкилләренең игътибарын ул шулкадәр оста итеп читкә борды ки, тегеләр башта синьор Паоло ярдәмендә (герцог аны мөмкин кадәр ихтирам күрсәтеп кабул итте, киёмнәр, атлар, акча белән бүләкләде) аның белән дуслаштылар, ә соңыннан Синигалиядә, беркат-

лылык күрсәтеп, үзләре үк аның кулына бирелделәр. Орсини һәм Колонна партияләренен эшчәнлеген тыеп һәм аларның тарафдарларын үз ягына аударып, герцог көч-куәтенен нигезен ныклы итеп салды: Урбино герцоглыгы белән бөтен Романья аның кул астында тупланды, һәм ул, иң мөһиме, аның яхшылыкларын татыган халыкның хөрмәтен яулады.

Герцогның бу гамәлләре игътибарга лаек һәм үрнәк итеп куярлык булганлыктан, мин аларга аерым тукталам. Яулап алынганчы, Романья вак хөкемдарлар хакимияте астында булды. Бу хөкемдарлар үз подданныйлары турында кайгыртудан бигрәк, аларны таладылар, татулыкка түгел, ә ызгыш-талашларга этәрделәр, шуна күрә бөтен өлкә талаулардан, үзара сугышлардан һәм канунсызлыктан ялыкты. Яулап алгач, Романьяны тынычландыру һәм югары хакимияткә буйсындыру өчен, герцог аны ышанычлы кулларга бирергә карар кылды һәм шул уй белән бөтен хакимлекне кискен һәм каты холыклы кешегә — мессер Рамиро де Оркога тапшырды. Бу мессер кыска гына вакыт эчендә Романьяда тынычлык урнаштырды, ызгыш-талашларга чик куйды һәм бөтен тирә-якның котын алып торды. Шул вакытта герцог хакимиятнең бер кеше кулында чамадан тыш туплануын кирәксенми башлады, чөнки андый хәл подданныйларның ачуын чыгарырга мөмкин дип фикер йөртте һәм мөхтәрәм зат рәислек итә торган гражданныр суды оештырды. Бу судка һәрбер шәһәрдән яклаучы вәкил керә иде.

Ләкин үткәндә кылган катылыклары халыкта аңа каршы тискәре хисләр тудырганын белгәнлектән, герцог үзен аklarга һәм подданныйларын үз ягына тартырга карар кылды. Рәхимсезлекләр булган икән, янәсе, монда ул түгел, ә аның кырыс идарәчесе гаепле дип күрсәтергә уйлады. Һәм менә көннәрдән бер көн иртән, аның әмере буенча, Чезендагы мәйданда мессер Рамиро де Орконың урталай чабып өзелгән гәүдәсен бүкән һәм канлы кылыч янына салдылар. Бу аяусыз күренеш халыкны бер үк вакытта канәгәтләндерде дә, гажәпкә дә калдырды.

Ләкин читкә киттек, сүзебезгә кире кайтыйк. Шулай итеп, герцог үз солдатларын булдырды һәм, янәшә урнашулары аркасында, үзенә куркыныч тудыручы гаскәрләрнең күпчелек өлешен кырды, шуның белән куәтен ныгытты һәм иминлеген дә тәэмин итте. Хәзер аның юлында фәкать Франция короле генә тора иде: үзенең хатасын соңлап булса да аңлаган король аның башка яулап алуларына түзеп тора алмаячак иде. Шуңа күрә герцог үзенә яңа союздашлар күзләштерә һәм Франциягә карата үзен икелемикелерәк тоты башлады. Бу вакытта исә французлар Гаетаны камап торучы испаннарга каршы Неапольгә походка чыкканнар иде. Герцог Франция белән араны өзәргә уйлады, һәм, әгәр дә папа Александр озаграк яшәгән булса, ул моңа тиз арада ирешер дә иде.

Герцогның бүгенге хәлләргә кагылышлы гамәлләре менә шулардан гыйбарәт иде. Киләчәктә исә аңа төп куркыныч Александрның

варисы булачак заттан яный иде, чөнки ул, дошманлык күрсәтеп кенә калмыйча, герцогка Александр биргәннәрнең барысын тартып алырга да мөмкин иде. Бу хәлләрне булдырмас өчен, герцог алдан ук дүрт саклану чарасы уйлап куйды: беренчедән, үзе бөлдергән барлык хөкемдарларны, яңа папа аларны яклап чыга алмасын өчен, гау-ләләре белән юк итәргә; икенчедән, римлы нобильләрне үз ягына аударырга һәм алар ярдәмендә Александр варисы булачак затны йөгәнләп тотарга; өченчедән, кардиналлар коллегиясенә күбрәк үз кешеләрен кертәргә; дүртенчедән, папа Александр исән чакта ук үз биләмәләрен беренче һөжүмгә мөстәкыйль каршы тора алырлык дәрәжәдә киңәйтәргә. Александр үлгәндә, герцогның уй-ниятләренен өчесе инде тормышка ашкан, дүртенчесе дә шуңа якынлашып килә иде. Ул үзе бөлдергән хөкемдарларның кайсыларына кулы җитә, шуларның барысын да үтереп бетерә, аларның бик сирәге генә котылып кала; римлы нобильләрне үз ягына аударырга; коллегиядә күпчелек кардиналларның ярдәм итәргә ризалыгын ала. Биләмәләрне киңәйтүгә килгәндә, ул, Тоскана хөкемдары булырга ниятләп, Перуджа һәм Пьомбиноны яуларга һәм Пизаны үз канаты астына алырга өлгәрә. Бу вакытта аңа инде Франция короленнән курыкмаска да мөмкин иде, чөнки испаннар французларны Неаполь корольлегеннән тулаем кысырыклап чыгарганнан соң, тегеләренә дә, боларына да герцогның дуслыгын сатып алырга туры килде. Шулай итеп, тагын бер адым ясаса, ул

Пизаны яулап алуга ирешә иде. Моннан соң Сиена һәм Лукка, өлөшчә — куркудан, өлөшчә флоренциялеләргә үч итеп, шунда ук биреләчәк иде; һәм флоренциялеләр үзләре дә котылгысыз хәлдә калалар иде. Боларның барысын да папа Александр үләсе елның ахырына кадәр үк тормышка ашырырга мөмкинлек бар иде. Әгәр дә шулай була калса, герцог, гаять зур куәткә һәм йогынты көченә ия булып, бернинди чит як-лауга, чит коралга, чит фортунага мохтажлык кичермичә, бөтенләе белән үз батырлыгына һәм үз көченә генә таяна алачак иде. Ләкин герцог беренче мәртәбә кылычын кынынан әтисе үлөргә биш ел кала гына чыгарды. Ике дошманның дөһшәтле армияләре арасында кысрыкланган, үлем тырнагында килеш, ул үз хакимиятен бары бер дөүләттә — Романьяда гына ныгытып өлгөрә алды, ә башкалар белән ярты юлда калды.

Ләкин герцогта ярсу гайрәт һәм батырлык шулкадәр күп иде, ул кешеләрне үзенә шулкадәр оста карата һәм алардан шулкадәр оста котыла белә иде, аның кыска гына вакыт эчендә салынган хакимиятенең нигезләре шулкадәр ныклы иде ки, әгәр дә аны ике яктан дошман армияләре кысрыкламаса һәм үлем авыруы теңкәсенә тимәсә, ул, һичшиксез, теләсә нинди кыенлыктарны да жиңеп чыгар иде. Аның хаким-леген ныклы нигез өстенә корылуга без ышандык, Романья аны бер айдан артык көттө; ләкин үлем хәлендә аңа Римда тыныч һәм ышанычлырак иде, Бальони, Орсини һәм Вителли анда

барып беркемне дә үз артларыннан ияртеп китә алмадылар; ул үзе теләгән кешене папа итеп сайлаттыра алмаса да, теләмәгән кешесен сайлаттырмауга иреште. Әгәр дә папа Александр үлгән вакытта герцог үзе дә үлем хәлендә булмаса, ул теләсә нинди каршылыкны да жиңеллек белән үтә алыр иде. Юлий II не сайлаган көннәрдә ул миңа әтисе үлгән очракка барысын да алдан күреп, кайгыртып куюы, барлык хәлләрдән дә чыгу юлын табуы турында, тик бер нәрсәне — бу вакытта үзенен дә үлемгә якын булачагын гына — алдан белә алмавы хакында әйтте.

Герцогның эш-гамәлләрендә мин аны гаепләрлек берни дә тапмыйм; алай гына да түгел, минемчә, хакимияткә язмыштан уңу аркасында яки чит корал ярдәмендә килүчеләрнен барысы өчен дә ул үрнәк булып тора ала. Югары максаты һәм бөек уй-нияте булганлыктан, ул башкача эш итә алмый иде: әтисенен вакытыннан иртә дөньядан китүе һәм герцогның каты авыруы гына аңа ниятен тормышка ашырырга комачаулады. Шулай итеп, яңа дәүләттә үзенен иминлеген тәэмин итәргә, дуслар табарга, көч яки хәйлә белән жиңәргә, халыкта курку яки ихтирам, ә солдатларда тыңлаучанлык һәм хөрмәт уятырга, тугрылыклы һәм ышанычлы гаскәр булдырырга, зарар салырга мөмкин булган яки зарар салырга тиешле кешеләрдән арынырга, иске тәртипләренә торгызырга, ышанычсыз гаскәрдән котылырга һәм үз гаскәрен оештырырга, кырыслык һәм шәфкатьлелек,

олы жанлылык һәм юмартлык күрсәтергә, һәм, ниһаять, хөкемдарлар һәм корольләр белән дуслык урнаштырырга (алар үә ихтирам күрсәтеп булышлык итсеннәр, үә һөжүм итүдән баш тартсыннар) теләүче һәркем герцог гамәлләренән дә уңышлырак үрнәк таба алмаячак.

Аны фәкать бер нәрсәдә — Чиркәү башлыгы итеп Юлийны сайлауда гына гаепләп була. Монда ул үз исәпләрендә ялгышты: үзенә яраклы кешене үткәрә алмаса да, әйткәнемчә, яраксыз кешене үткәرمәү аның көченнән килә иде. Аңа беркайчан да элек үзе кыерсыткан яки сайланган очракта аннан куркып торачак кардиналларны папалыкка үткәрергә ярамый иде. Чөнки кешеләр үә курыкканга, үә күрә алмаганга үч ала-лар. Ул кыерсытканнар арасында Сан-Пьетро ин Видула, Колонна, Сан-Джорджо, Асканиолар бар иде; башкаларының да, Чиркәү тәхетенә менгән очракта, аннан куркырга сәбәпләре бар иде. Испаннар һәм кардинал Руанский гына болардан аерылып торалар иде: беренчеләре — туганлык җепләре һәм бурычлы булулары, икенчеләре — кодрәтле француз короленең яклавы аркасында. Шуңа күрә беренче чиратта кайсы да булса испанны, ә инде, алай барып чыкмый икән, кардинал Руанскийны сайлату турында кайгыртырга кирәк иде. Ләкин һич тә Сан-Пьетро ин Видуланы сайлатырга ярамый иде. Кем дә кем яңа кылынган яхшылыктар бөөкләренең иске үпкәләрен оныттырырга мөмкин дип уйлый икән, ул ялгыша. Шулай итеп, герцог хата җибәрде, һәм ул хата ахыр чиктә аны һәләкәткә китерде.

VIII бүлек

ХАКИМЛЕКНЕ ЯВЫЗЛЫК БЕЛӘН
ЯУЛАП АЛУЧЫЛАР ТУРЫНДА

Падишаһ булуның язмыштан уңуга да, батырлыкка да мөнәсәбәте булмаган тагын ике ысулы бар. Аларның берсе турында жәмһүриятләр хакында сүз барганда фикерләшү урынлырак булса да, бу ысулларны, минемчә, игътибарсыз калдырырга ярамый. Мин хосусый затлар югары хакимияткә жинаять юлы белән яки үз дәүләтләренен гражданнары аерата илтифат күрсәтү аркасында ирешкән очракларны күздә тотам. Беренче ысул турында сөйләгәндә, борынгы заманнан һәм хәзерге тормыштан ике мисал китерү белән чикләнәчәкмен, чөнки үрнәк эзләүчеләргә шул мисаллар житәрлек, дип уйлыйм.

Сицилияле Агафокл (17) чыгышы белән гади генә дә түгел, хәтта түбән катлаудан булса да, Сиракуза патшасы булды. Ул, чүлмәкче гаиләсендә туып, намуссыз тормыш алып барды. Ләкин яшьтән үк көчле рухы һәм гайрәтле булуы белән аерылып торды. Гаскәрдә хезмәт итеп, ул, акрынлап, Сиракуза преторы булып күтәрелде. Бу вазифада ныгыгач, Сиракуза хөкемдары булырга ниятләде, ягъни үзенә ышанып тапшырылганны үзләштерергә теләде. Бу ниятен ул вакытта Сицилиягә килгән Гамилькары Карфагенлыга (18) да ачты һәм көннәрдән бер көнне, республика эшләрен киңәшен хәл итүне сылтау итеп, Сиракуза халкын һәм

Сенатны мәйданга жыйды. Барысы да жыелып беткәч, шартлы ишарә буенча, аның солдатлары бирегә жыелган барлык сенаторларны һәм иң бай кешеләрне кырып бетерделәр. Шундый үч алудан соң, Агафокл, гражданның кечкенә генә каршылыгына да очрамыйча, хакимлек итә башлады. Карфагенлылар тарафыннан ике мәртәбә тар-мар ителеп, хәтта аларның гаскәрләре камалышында калса да, ул шәһәрне бирмәү генә түгел, бәлки халыкның бер өлешен шәһәрне сакларга калдырып, икенчесе белән Африкага бәреп керде; кыска вакыт эчендә Сиракузаны камалыштан азат итте һәм, соңгы чиккә житкереп, карфагенлыларны килешү төзәргә мәжбүр итте. Бу килешү буенча карфагенлылар Африкадагы биләмәләр белән генә чикләнделәр һәм Сицилияне Агафоклга бирделәр.

Уйлап карасак, Агафоклның тормышында һәм гамәлләрендә язмыштан унуның эзен дә таппабыз. Чөнки, инде әйтелгәнчә, ул хакимияткә кемнен дә булса ярдәмә белән түгел, ә бәлки гаскәрдә хезмәт итеп, меңәрләгән куркыныч һәм кыенлыктар аша үтеп иреште, хакимлекне кыю гамәлләре белән, төвәккәллек һәм батырлык күрсәтеп саклап калды. Ләкин бит үз халкынны кыруны, хыянәтне, мәкерне, мәрхәмәтсезлекне, гөнаһка батуны гайрәтлелек дип атап булмый: болар бәрабәренә хакимлеккә менеп була, ләкин шөһрәт казанып булмый. Шулай итеп, аның куркынычларга каршы нинди гайрәт белән баруын, кыенлыктар кичергәндә, нинди көчле рухлы булып калуын истә

тотсаң, теләсә кайсы күренекле гаскәр башлыкларына да бирешмәячәген аңлыйсың. Ләкин мәрхәмәтсезлеген, кешелексезлеген һәм барлык кылган жинаятьләрен искә алсак, без аны бөөк кешеләр рәтенә куя алмыйбыз. Димәк, язмыш мәрхәмәте һәм гайрәт белән табылмаганны тегесенә дә, монысына да кайтарып калдырырга ярамый.

Инде безнең заманда, папа Александр вақытында, башка бер хәл килеп чыкты. Балачактан ук ятим калган Оливеротто (Фермода туган) әнисе ягыннан туган тиешле абыйсы йортында үсә. Яшь вакытта ук хәрби фәнне үзләштереп гаскәрдә хөрмәт казану уе белән, ул Паоло Вителли кул астына хәрби хезмәткә килә. Паоло үлгәннән соң, ул аның бертуганы Вителлоццо кул астына күчә һәм тиздән, зирәклеген, көчлелеген һәм батырлыгы аркасында, гаскәрдә беренче кешегә әйләнә. Ләкин башкаларга буйсынуны түбәнлек санап, ул, Вителлиның хәер-фатихасына һәм ватанның ирегенә караганда коллыгын артыграк күрүче берничә ватандашының астыртын булышлыгына таянып, Фермоны кулга төшерү уена килә. Джованни Фольянига язган хатында ул, озак еллар кайта алмау сәбәпле, туган жирләрен, абзасын күрәсе килү теләген белдерә һәм, берочтан, мирас күләмен билгеләү зарурлыгын да искәртә; үз хезмәтендә даннан башка берни турында да уйламавы хақында яза, вакытны бушка уздырмавын һәм үзенең хөрмәтле кеше икәнлеген ватандашлары алдында дәлилләү өчен, үз

жайдак, дуслары һәм хезмәтчеләре белән кайтырга рөхсәт сорый, Фермо халкының да үзен зурлап каршылавын телә, чөнки бу аның өчен генә түгел, бәлки атасы урынына калган абзасы Джованни Фольянига да горурлык булыр, янәсе. Джованни Фольяни бертуганының улы сораганның барысын да үти һәм аны шәһәр халкының хөрмәт белән каршылавын кайгырта. Тегесе исә үз өенә туктала, корылган явызлыкка хәзерлекләр төгәлләнгәнне берничә көн дәвамында көтә һәм, Джованни Фольянины һәм Фермоньң атаклы кешеләрен чакырып, тантаналы мәжлес оештыра. Сыйланулар һәм, андый очракларда кабул ителгәнчә, күңел ачулар төгәлләнгәннән соң, Оливеротто астыртын уй белән папа Александрның һәм аның улы Чезареның гамәлләре һәм бөөклеге турында куркыныч сүзләр сөйли башлый. Ләкин Джованни һәм башкалар аңа җавап кайтара башлагач, ул кинәт кенә урыныннан тора һәм, андый сөйләшүләргә аулак урында давам итү яхшырак дип, өй эченә кереп китә. Абзасы һәм олы кунаклар аның артыннан ыярәләр. Ләкин алар урындыкка утырырга да өлгермиләр, солдатлар яшеренгән җирләреннән атылып чыгалар һәм анда булганның барысын да үтереп бетерәләр. Бу үтештән соң Оливеротто атлы гаскәре белән шәһәр аша чаптырып үтә һәм сарайда югары магистратны камап ала. Магистрат куркуынан буйсынырга мәжбүр була һәм яңа ыдарә кертә, ә Оливероттоны шәһәр хөкемдары дип ыгълан итә.

Зыян кутерерлек ризасыз затларны юк итеп, Оливеротто үз хакимиятен хәрби һәм гражданлык төзелешен яңарту юлы белән ныгытты, Фермо эчендә иминлеген тәэмин итте һәм күршеләренә сугыш белән яңый башлады. Әгәр Чезаре Борджа хәйлә белән эш итмәгән булса, аны, Агафокл кебек үк, шөһәрдән бәреп чыгару авыр булыр иде. Инде алда сөйләнгәнчә, Борджа Синигалиядә Орсини һәм Вителлины хәйләләп капкынга кертә. Оливеротто анда батырлыкка да, явызлыкка да өйрәткән остазы Вителлоццо белән кулә һәм аларның икесен дә бергә буып үтерәләр. Бу хәл алда тасвирланган үтерештән соң бер ел узгач була.

Кемнеләр уйга калуы ихтимал: ни өчен үз юлларын рәхимсезлек һәм хыянәт белән ярган Агафокл һәм аның кебекләргә үз ватаннарында озак һәм рәхәт яшәргә, үзләрен чыт дошманнардан сакларга язган, ни өчен алар илдәшләренә түнтәреш-фетнә корбаны булмаганнар да, ә башка бик күпләр хакимиятне болгавыр сугыш чорында түгел, хәтта тыныч вакытта да рәхимсезлек белән саклап кала алмаганнар соң? Уйлавымча, эш менә нәрсәдә: бер рәхимсезлек икенче рәхимсезлектән аерыла. Рәхимсезлектән шул очракта яхшы файдаланыла: әгәр, гомумән, яман нәрсәне яхшы дип атарга яраса, аны берьюлы һәм иминлек ниятендә кылалар, аны кылуда үжәтләнмиләр һәм мөмкин булганча подданнылар файдасына әйләндерәләр; рәхимсезлек шул очракта начар файдаланыла: башта үч алулар аз кылына, әмма вакыт

үтө барган саен алар сирэгәйми генә түгел, хәтта ешай да. Беренче ысул белән эш иткәндә, Алла һәм кеше ярдәмендә хакимиятне Агафокл кебек саклап калып була, икенче ысул белән саклап калу мөмкин түгел.

Моннан дәүләтне яулап алучы кеше барлык үпкә-кыерсытуларны да алдан күрә белергә һәм аларны, көн саен яңартып тормыйча, берьюлы хәл итәргә тиеш дигән нәтижә чыга. Ул вакытта кешеләр акрынлап тынычланырлар, һәм падишаһ, игелек кылып, аларның ышанычын яулар. Кыюсызлыгы яки дуамаллыгы аркасында шул рәвешле гамәл кылмаган зат беркайчан да кылычын кынына тыга алмаячак һәм туктаусыз кыерсытылулар аркасында тынычлыгын югалткан подданныйларына беркайчан да таяна алмаячак. Шуңа күрә кешеләрне кыерсытасың икән, моны күз ачып йомганчы эшләргә кирәк: бу аралык никадәр кыска булса, зарары шулкадәр азрак булчак. Ә игелекне аз-азлап күрсәтү файдалы — аны мөмкин кадәр озаграк һәм яхшырак итеп татысыннар. Падишаһ өчен иң мөһиме шул: бернинди вакыйга да (начары да, яхшысы да) аның үз подданныйларына мөнәсәбәттен үзгәртмәскә тиеш. Чөнки авыр вакытлар килсә, явызлык эшләргә инде соң, ә яхшылык кылу файдасыз булчак: аны мәжбүри эшләнгән дип кабул итәчәкләр һәм хөрмәт белән җавап кайтармаячаклар.

*IX бүлек*ГРАЖДАНЛЫК БЕРХАКИМИЯТЛЕЛЕГЕ
ТУРЫНДА

Хәзер инде үз ватанында явызлыklar һәм канунсызлыklar аша түгел, ә граждaннарның ултифаты аркасында падишаһ булган кешеләргә күчәм. Бу максатны тормышка ашыру өчен, батырлык яки бәхеттән бигрәк, уңышлы хәйлә кору таләп ителә. Андый төр берхакимиятлелекнең (аны граждaнлык берхакимиятлелеге дип атарга мөмкин) аксөякләр яки халык таләбе белән кертелүен әйтергә кирәк. Бу ике башлангыч аерылмаган шәһәр юк: аксөякләр халыкны буйсындырырга һәм изәргә тели, ә халыкның буйсынып һәм изелеп яшисе килми. Бу башлангычларның бәрелеше өч төрле чишелешкә китерә: үә берхакимиятлелеккә, үә хакимиятнең бөтенләй булмавына, үә азатлыкка.

Кайсысына алданрак уңай очрак туры килүенә карап, берхакимиятлелек үә аксөякләр, үә халык тарафыннан кертелә. Халыкка каршы тора алмаячакларын сизеп алсалар, аксөякләр үз араларыннан кемне дә булса күтәрәләр һәм, аның җилкәсенә ышыкланып, теләк-омтылышларына ирешү максатында, аны падишаһ итеп игълан итәләр. Халык та, аксөякләргә каршылык күрсәтә алмаслыгын күреп, кемнең дә булса берәүнең дәрәжәсен күтәрә һәм аның хакимиятендә үзенә яклау табарга тели. Хакимияткә

халык кутергән падишаһ белән чагыштырганда, аксөякләр ярдәмендә кулгән падишаһка хакимлекне кулда тоту авыррак. Чөнки үзләрен падишаһка тиң санаган аксөякләр белән уратып алынган патша боера да, мөстәкыйль гамәлләр дә кыла алмый. Тәхеткә халык утырткан падишаһ исә берүзе ударә итә, һәм аның тирәсендә буйсынырга теләмәүчеләр йә бөтенләй булмый, йә юк дәрәжәсендә аз була. Өстәвенә беркемне дә рәнжетмичә аксөякләрнең дөгъваларын гаделлек белән канәгатьләндерү мөмкин түгел, ә халыкныкын — мөмкин. Чөнки халыкның максаты аксөякләрнекенә караганда күпкә гадел: аксөякләр халыкны изәргә телә, ә халык изелүче булырга теләми. Тагын шунысы да бар: дошманлашкан халык белән бер-нәрсә дә эшләп булмый, чөнки ул күп санлы, ә аз санлы аксөякләргә чара күрәп була. Халык, ахыр чиктә, падишаһтан читләшәргә генә мөмкин. Ә дошманлашкан аксөякләр, моның белән генә канәгатьләнмичә, падишаһка каршы да бара-чак, чөнки болары алдан күрүчән һәм хәйләкәр — котылу юлларын алдан ук эзлиләр һәм көчлерәкләргә куштанланып ярарга тырышалар. Өстәп шуны да әйтәм: падишаһ халыкны сайлай алмый, ләкин аның аксөякләрне сайлау иреге бар, чөнки ул жәзаларга һәм мәрхәмәт күрсәтергә, үзенә якынайтырга һәм жәбер салырга хокуклы.

Соңгысын тәфсилләбрәк аңлатам. Аксөякләр белән аларча гамәл кылу зарур. Алар ике төрле эш йөртергә мөмкин: йә падишаһ яз-

мышын уртаклашырга риза, йә — юк. Беренчеләренә, әгәр алар комсыз булмасалар, ихтирам һәм йомшак мөгамәлә күрсәтергә кирәк. Икенчеләренә килгәндә исә, аларның ике төрле уй белән ризасызлык күрсәтүләрен күздә тотарга кирәк. Әгәр бу кешеләр куркаклык һәм табиғый төвәккәллекләре булмау аркасында үзләрен шулай тоталар икән, алардан (бигрәк тә берәр өлкәдә тирән белемгә ия булганнардан) файдаланырга кирәк. Әгәр дә алар үзләрен аңлы рәвештә, шөһрәт сөйгәнлектән шулай тоталар икән, бу инде аларның падишаһка караганда үзләре турында күбрәк уйлауларын күрсәтә. Мондыйлардан дошманнардан сакланган күк сакланырга һәм куркырга кирәк. Чөнки авырлык килгәндә, алар һәрчак падишаһның башын ашарга теләүчеләргә булышлык күрсәтәчәкләр.

Әгәр падишаһ хакимлекне халык ярдәмендә яулап алган икән, ул ике арадагы дуслыкны югалтмаса тырышырга тиеш. Ә моның бер кыенлыгы да юк, чөнки халык бары үзен жәберләтергә генә теләми. Әгәр падишаһка халык ихтыярына каршы аксөякләр хакимлек биргән икән, ул үзалдына халыкның дуслыгын казану бурычын куярга тиеш. Әгәр падишаһ халыкны үз канаты астына алса, моңа ирешү шулай ук авыр булмаячак. Кешеләр бит шулай яратылган: явызлык көткән заттан яхшылык күрсәләр, алар аңа аеруча ияләшәләр. Шуңа күрә халык мондый падишаһка, үзе тәхеткә утырткан патшага караганда да, ныграк тартылачак.

Халыкның яклавын төрле ысуллар белән казанырга мөмкин, аларын мин тикшереп тормыйм. Алар бер очракта — бер төрле, икенчесендә икенче төрле булалар, һәм алар өчен уртак кагыйдә чыгарып булмый.

Йомгаклап шуны әйтәм: падишаһка халык белән дус яшәргә кирәк, шулай булмаса, авыр чакта аны бәреп төшерәчәкләр. Әйттик, Спарта хакиме Набид (19) бөтен Грециянең һәм римлыларның жиңелмәс гаскәрләре камалышында калгач та бирешмәде, хакимлеген һәм ватанын саклап калды. Куркыныч якынлаша башлагач, аңа фәкать берничә кешесен юк итәргә туры килде. Әгәр ул бөтен халык белән дошманлашкан булса, мондый вак-төяк чара белән генә чикләнә алмас иде. Һәм «Халыкка ышану комнан бау ишү белән бер» дигән киң таралган әйтем белән миңа каршы төшмәсеннәр. Гади граждандан турында сүз барганда, бу әйтем дөрөс. Халыкка таянган андый гражданин, дошманнар яки магистрат кулына эләксәм, халык коткарыр әле, дигән өмет белән үзен юатса, алданырга мөмкин. Чыннан да, Римда — Гракхлар (20), Флоренциядә мессер Джорджо Скали нәкъ менә шулай алдандылар да. Соран-нитен тормый, бәлки боерырга яратучан, куркусыз, бәхетсезлектә рухын төшерми, саклану өчен кирәкле әзерлекне кулыннан ычкындырмый һәм үзенең боерыклары, батырлыгы белән үз тирәсендәгеләргә дәрт өсти белүче падишаһ халыкта таяныч

эзли укән, халык аны беркайчан да алдамаячак, һәм андый таяныч ныклы булачак.

Гадәттә, мондый вакытларда падишаһ хакимияте, гражданлык идарәсеннән чикләнмәгән хакимлектә күчкәндә, куркыныч астында кала, чөнки падишаһ үә магистрат аша, үә берүзе идарә итә. Беренче очракта падишаһның хәле мөшкелрәк: ул магистратка керүче гражданның хөкеменә тулысынча бәйлә була. Алар исә падишаһны теләсә кайсы вакытта, бигрәк тә авыр чакта, хакимияттән мәхрүм итәргә, ягъни аңа каршы чыгарга яки аның боерыкларын үтәүдән баш тартырга мөмкин. Куркыныч янаганда гына, падишаһка чикләнмәгән хакимлектә ирешү соң булачак, чөнки магистрат боерыкларын үтәргә ияләшкән гражданны һәм подданнылар авыр вакытта падишаһның боерыкларына буйсынмаячаклар. Шунлыктан авыр вакытта падишаһка ышанычлы кешеләр житмәячәк. Чөнки тыныч вакытта, гражданның дәүләт кирәк вакытта, һәркем вәгъдә бирергә ашыга, һәркем падишаһ хакына гомерен да кызганмавын белдерә (ярый әле әжәл ерак!). Падишаһка андый вәгъдәләргә ышанырга ярамый. Зирәк падишаһ, гражданны һәрвакыт, теләсә нинди хәлләрдә дә аның һәм дәүләтнең кирәклеген тоеп яшәсеннәр өчен, алдан ук кирәкле чараларны күрергә тиеш. Фәкать шул чакта гына падишаһ үз гражданнының тугрылыгына таяна ала.

Х бүлөк

ДӘҮЛӘТЛӘРНЕҢ КӨЧЕН НИЧЕК ҮЛЧӨРГӘ

Дәүләтләрнең үзлекләрен өйрәнгәндә, шуны да игътибарга алырга кирәк: зарурият туганда падишаһ үзен үз көче белән саклый аламы яки башкаларның яклавына мохтажмы? Аңлатам: үз-үзләрен саклай ала торган дигәндә, мин житәрлек кешесе һәм акчасы булган, кирәкле санда гаскәр жыйнаган, сугышта һичбер дошманга да бирешми торган падишаһларны күздә тотам; ярдәмгә мохтажлар дип исә, дошманга каршы сугыш кырына чыга алмаган, һөжүмнән шөһәр диварлары ышыгына качып котылырга мәжбүр булган падишаһларны атыйм. Гәрчә кайбер нәрсәләр хакында югарыда әйтелсә дә, беренче төр падишаһларның нәрсә эшләргә тиешлеге турында сүз алдарак булчак. Икенче очракка килгәндә, монда әйләнә-тирә биләмәләргә игътибар итмичә, падишаһка барлык кирәк-ярак белән шөһәрне тәэмин итәргә һәм ныгытырга кирәк диюдән башка бернәрсә дә әйтәргә булмый. Әгәр дә падишаһ шөһәрне яхшылап ныгытса һәм подданныйлары белән бу китапта язылганча мөгамәлә кылса, күршеләре аңа һөжүм итәргә куркачаклар. Чөнки кешеләр — һәртөрле авыр эшнең дошманнары. Ә шөһәре яхшы ныгытылган, үз халкы белән дошманлашмаган падишаһка һөжүм итү кемгә генә жиңел эш булып күренер икән?

Германиянең иң ирекле дип саналырлык шәһәрләрен зур булмаган округлар тәшкил итә, алар үз теләкләре белән императорга буйсыналар һәм шул ук вакытта императордан да, бернинди көчле күршеләреннән дә курыкмыйлар, чөнки алар яулап алу авыр һәм ялыктыргыч булып тоелырлык итеп ныгытылганнар. Бу шәһәрләр ныклы диварлар һәм озын тирән чокырлар белән әйләндереп алынганнар, алар кирәк кадәр артиллерия һәм жәмәгәт складларында еллык азык-төлек, су һәм ягулык запасы тоталар; өстәвенә гади халыкны казнага зыян китермичә генә туендырып тору өчен, алар шәһәр һәм бигрәк тә гади халык көн күрә торган һөнәр тармакларында берьяллык эш әзерләп куялар. Хәрби хезмәт аларда намус эше санала, һәм алар төрле чаралар белән халыкны анда хезмәт итүгә дәртләндерәләр.

Шулай итеп, шәһәре яхшы ныгытылган һәм үз халкы белән дошманлашмаган падишаһка һөжүм итмәячәкләр. Һөжүм иткән очракта да, дошман мәсхәрәгә калып чигенергә мәжбүр булчак, чөнки дөньяда бөтен нәрсә шулкадәр тиз үзгәрә — белмим кем генә шәһәр камаганда гаскәрне ел буга ашатып-эчертеп тора алыр икән. Әгәр дә халык шәһәр читедә үзенең басу-кырлары һәм торагы ут белән юк ителүне күрсә, аның үз кайгысы падишаһка тугрылык хисеннән өстен чыгачак, һәм халык озак камалышта яшәүгә түзмәячәк дип минем фикеремә каршы төшүчеләр дә табылыр. Моңа мин көчле һәм кыю падишаһ, үз бәлләрнең тиздән

бетәчәгенә өмет уятып, үә дошманның үтә рәхимсезлегә турында искәртәп, үә артык үз-сүзләләрне акылга утырту юлы белән, бөтен авырлыкларны жиңәчәк дип жавап бирәм. Өстәвенә дошман иген басуларын һәм кешеләрнең торак жирләрен, гадәттә, шәһәрне камарга килгәндә үк яндырып үтә, ә бу вакытта үчлө кешеләр дошманга бирешмәскә дигән ныклы карарга килгән булалар; берничә көннән исә кызулык үткән, зарар салынган һәм явызлык кылынган була инде. Ул вакытта инде халыкка падишаһлары хозурында булырга һәм, аны яклап, үз басуларын, торак жирләрен яндырырга, мал-мөлкәтләрен таларга юл куйган өчен, падишаһтан рәхмәт кенә көтәргә кала. Кешеләрнең табигате шундый бит, алар үзләре яхшылык эшләгән кешегә үзләренә яхшылык эшләгән кешегә ыяләшкән кебек ыяләшәләр. Шулай бөтен хәлләрне тикшергәннән соң, акыллы падишаһ, әгәр халыкны ашатып тору һәм шәһәрне саклау өчен, алдан чаралар күргән булса, камалыш вакытында да шәһәрдә яшәүчеләрнең рухын ныгыту чараларын табачак дип әйтәм.

XI бүлек

ЧИРКӘҮ ДӘҮЛӘТЛӘРЕ ТУРЫНДА

Безгә инде Чиркәү дәүләтләрен күздән кичерергә кала. Алар турында шуны әйтергә мөмкин: боларны яулап алу авыр (батырлык та, язмыштан уңу да таләп ителә). Ә менә кулда

тому жиңел, чөнки бу очракта батырлык та, язмышның мәрхәмәтлелеге дә кирәкми. Бу дәүләтләр дин тарафыннан изгеләндерелгән жирлеккә таяналар. Әлеге жирлек шулкадәр ныклыки, алар, падишаһның гамәлләре һәм яшәү рәвешендә булуга карамастан, аңа хакимияттә калу мөмкинлегенә бирәләр. Бары шундый дәүләтләрдә генә падишаһлар хакимлеккә ия, ләкин алар хакимиятне якламыйлар; подданныйлары бар, ләкин алар белән идарә итмиләр. Әмма шунисы гажәп: аларның хакимиятенә беркем дә янамый, ә подданныйлар үз хәлләреннән зарланмыйлар, хакимлектән котылырга омтылмыйлар һәм омтыла да алмыйлар. Шулай итеп, бары тик менә шушы падишаһлар гына һәрвакыт муллыкта һәм бәхеттә гомер кичерәләр.

Ләкин мондый дәүләтләр кеше акылы житмәслек югары дәрәжәдәгә сәбәпләр белән жайга салынганлыктан, алар турында сөйләп тормыйм. Үз-үзенә артык нык ышанган һәм үтә төвәккәл кеше генә Алла тарафыннан олыланган һәм сакланган нәрсәләр турында сүз кузгатырга жөрйәт итә алыр иде. Элек дөньяви хакимияте белән хәтта вак милекчеләр һәм бароннар да (Италиянең эре дәүләтләре турында әйтәсе дә юк!) исәпләшмәгән Чиркәү Франция королен куркытып торырлык, аны Италиядән куып чыгарырлык, венециялеләрне тар-мар итәрлек куәткә ничек ирешә алды дип сорасалар, бу вакыйгалардан яхшы хәбәрдар булган кешегә дә эшнең ничек булуын хәтергә төшерү артык булмас дип саныйм.

Франция короле Карл Италиягә бәреп кәргәнче, ил өстеннән хакимлек папа, венециялеләр, Неаполь короле, Милан герцогы һәм флоренциялеләр арасында бүленгән иде. Бу хакимнәрнен ике төп мәшәкате бар иде: беренчедән, Италиягә чит ил басып алучыларын кертмәү; икенчедән, бер-берсен элекке чикләрдә тотып тору. Иң зур шик уятучылар венециялеләр һәм папа булды. Шуңа күрә Феррараны саклаган вакыттагыча башкалар венециялеләргә каршы союз төзеделәр, ә папага каршы римлы бароннар файдаланылды. Колонна һәм Орсини партияләренә бүленгән римлы бароннар, даими рәвештә ызгышлар чыгарып һәм Чиркәүгә корал белән янап, папалыкны көчсезләндерделәр һәм тотрыксыз иттеләр. Папаларның кайберләре (мәсәлән, Сикст) аеруча кыюлыклары белән аерылып торсалар да, зур тәҗрибәгә ия булуларына һәм уңай шартлар тууга да карамастан, аларның берсе дә бу һөжүмнән котыла алмады. Моның сәбәбе — папалар хакимлегенң кыска вакытлы булуында. Чөнки папа итеп сайланудан алып аның үлеменә кадәрге уртача ун ел вакыт эчендә папага дошман партияләрнен нибары берсен генә көч-хәл белән тар-мар итәргә мөмкинлек була иде. һәм, әйттик, папа Колонна партиясе тарафдарларын тар-мар итеп бетерә дигәндә генә, аның варисы, Орсинини үзе дошман күргәнлектән, Колонна партиясен яңадан торгызырга ирек биргән һәм инде аның Орсини партиясен тар-мар итәргә вакыты калмаган. Шушы сәбәп аркасында

папаның дөньяви хакимияте югары бәяләнмәгән.

Ләкин Александр VI, папа тәхетенә утыргач, акча һәм көч белән белеп эш иткән Чиркәү башлыгының нәрсәләргә ирешә алуын бик ачык күрсәтте. Французлар килүдән файдаланып, ул герцог Валентино аша аның турында мин алдарак сөйләгәннәрнең барысын да гамәлгә ашырды. Дөрөс, аның тырышлыгы Чиркәүне түгел, ә герцогны күтәрүгә юнәлтелгән иде. Ләкин болар чынбарлыкта Чиркәүнең күтәрелүенә китерделәр. Чөнки Александр вафат булгач һәм герцогны читләштергәч, папа хезмәтененң барлык жимешләре Чиркәү мирасына күчте. Александрны алмаштырган папа Юлий Романья өстеннән хакимлек итүче, Александрның һөжүмнәре нәтижәсендә партияләре таркалган римлы бароннарыны буйсындырып тотучы кодрәтле Чиркәүгә баш булды. Өстәвенә Александр казна баекуның аңа кадәр беркем дә файдаланмаган яңа чыганагын ачып калдырды.

Юлий боларны дәвам итеп кенә дә калмады, ә бәлки эшкә тагын да кинрәк колач бирде. Ул Болоньяны үз биләмәләренә кушарга, Венецияне тар-мар итәргә һәм французларны куып жиберергә уйлады, бу ниятен тормышка да ашырды. Шунның белән ул үз данын арттырды, чөнки аерым кешеләрнең түгел, ә Чиркәүнең бөеклеге турында кайгыртты. Өстәвенә ул Орсини һәм Колонна партияләренең көчәеп китүләренә юл куймады; бу партияләрнең кайбер башлыклары фетнә таратырга теләсәләр дә, аларны бу

эштән, беренчедән, Чиркәүнең куәте, икенчедән, араларында ызгыш-талашларны башлап жи-
бәрүче кардиналларның булмавы тыеп торды. Бу партияләрнен үз кардиналлары булган оч-
ракта, алар арасында беркайчан тынычлык бул-
маячак: кардиналлар, Римда һәм аннан чыгган
партияләр арасында дошманлык уты кабызып,
бу дошманлыкка бароннарны да тартып кер-
тәләр, шунлыктан, прелатларның хакимлек
сөюе аркасында, бароннар арасында талашлар
һәм үзара сугышлар еш булып тора.

Шулай итеп, папа Лев (21) галижәнаплары
кодрәтле Чиркәүне кабул итә. Аңа кадәрге па-
палар үз хакимлекләрен корал көче белән күтәр-
гән булсалар, хәзерге Чиркәү башлыгы үзенен
яхшылыгы, фидакарьлеге, күп төрле сәләткә ия
булуы белән аны тагын да югарырак күтәрер
һәм зуррак данга күмәр дигән өмет уята.

XII бүлек

ГАСКӘРЛӘРНЕҢ НИЧӘ ТӨРДӘ БУЛУЫ ҺӘМ ЯЛМЫ СОЛДАТЛАР ТУРЫНДА

Югарыда без башта аталган дәүләтләрнен
төрләрен җентекләп тикшереп уздык; пади-
шаһларның имин тормыш кичерү һәм һәлакәт-
кә дучар булу сәбәпләрен өлешчә карап үт-
тек; хакимиятне яуларга һәм кулда тотарга
ниятләгән падишаһларның нинди ысуллар белән
эш итүен ачыкладык. Хәзер санап үтелгән
дәүләтләрнен нинди һөжүм итү һәм саклану

чараларына ия булуларына тукталыйк. Падишаһ хакумиятенен нигезе ныклы булырга тиеш дидек. Башкача булса, ул жимереләчәк. Барлык төр дәүләтләрдә дә — нәсел буенча күчкәннәрендә дә, катнаш яки яңа барлыкка килгәннәрендә дә — хакумиятнен нигезен яхшы кануннар һәм яхшы гаскәр төшкүл итә. Ләкин яхшы гаскәр булмаган жирдә яхшы кануннар да булмый, һәм, киресенчә, яхшы гаскәр булган жирдә кануннар да яхшы була. Шуңа күрә, кануннарга тукталып тормыйча, мин турыдан-туры гаскәрләр турында язуга күчәм.

Иң элек шунысын әйтүм: илне саклый торган гаскәрнен йә падишаһның үзенеке, йә союздаш, йә яллы, йә катнаш булуын истә тотарга кирәк. Яллы һәм союздаш гаскәрләр файдасыз һәм куркыныч; яллы гаскәргә таянган хакумият беркайчан ныклы да, озын гомерле дә булмаячак, чөнки яллы сугышчылар артык шөһрәт сөйчән, йөгәнсез, низагларга бирелүчән, дусларга хөсетләнүчән, дошманнан куркучан, хыянәтчел һәм бозык булалар; аларның тар-мар ителүе хәл-иткәч һөжүм вакыты килеп җитүгә генә бәйле; тыныч вакытта исә алар сине сугыш вакытында дошман бөлдергәннән дә артыграк бөлдерәчәкләр. Бу хәл сугышта аларны көч-дәрт яки нинди дә булса башка теләк түгел, барытик җитәр-житмәс хезмәт хакы гына тотып тору белән аңлатыла. Бу хезмәт хакына гына, билгеле инде, алар синең өчен үз тормышларын корбан итмәячәкләр! Тыныч вакытта алар сиңа хезмәт күрсәтергә әзер, ә инде сугыш

башлану белән сыртларын күрсәтәчәкләр һәм сугыш кырыннан табаннарын ялтыратачаклар.

Мондый аермачык хакыйкәтне исбатлап тору кирәкме соң? Италия озак еллар буге яллы сугышчылар белән канәгәтләнү аркасында һәлакәткә дучар булды. Кайберәүләргә яллы сугышчылар уныш китерсәләр дә һәм алар еш кына бер-берсе алдында батырлыклары белән масайсалар да, илгә дошман керү белән аларның нәрсәгә генә сәләтле икәнлекләре бик тиз күренде. Шуңа да Франция короле Карлга Италияне чын мәгънәсендә акбур кисәгә белән яулап алырга мөмкинлек туды. Гөнаһларыбыз өчен жәза алабыз дигән кеше дәрәсән әйткән, әмма бу очракта ул уйлаган гөнаһларны түгел, ә мин санап киткән гөнаһларны күздә тотарга кирәк. Ләкин бу гөнаһларны падишаһлар кылганлыктан, әжерен дә алар түләде.

Яллы гаскәрнең бәласе нидә булуны тәфсилләбрәк аңлатасым килә. Яллы сугышчыларда (кондотьерларда) үз кәсепләреннән файдалану сәләте төрлечә була: берәүләрдә ул бик яхшы үсеш ала, икенчеләрендә исә — уртача. Беренчеләре, үзләре хакимияткә омтылганга һәм шунның аркасында, йә сине — үзләренен хужасын, йә, синең ниятеңне сорап та тормыйча, башканы бәреп төшерәчәкләр, икенчеләре сугышта жиңеләчәк. Шуңа күрә тегеләренә дә, боларына да ышанмавың хәерле. Яллы булу-булмавына карамастан, шул ук нәтижәне теләсә кайсы кораллы кешедән дә көтәргә мөмкин диючеләргә мин болай дип җавап бирәм: гаскәр

йә падишаһ, йә жәмһүрият карамагында була. Беренче очракта падишаһ, гаскәр башлыгы вазифаларын үз өстенә алып, гаскәрне шәхсән үзе житәкләргә тиеш; икенче очракта гаскәр башлыгы итеп жәмһүрият үз гражданныннан берәүне куярга тиеш; әгәр дә ул начар булып чыкса, аны урыныннан алырга, яхшы булса, чамадан чыкмасын өчен, аның эшчәнлеген канун белән чикләргә кирәк. Тәжрибәдән күргәнебезчә, бары тик гаскәр башлыгы булган падишаһлар һәм коралланган жәмһүрияتلәр генә бөек уңышларга ирешәләр, ә яллы сугышчылар зараргына китерәләр.

Рим һәм Спарта күп гасырлар буе коралланып һәм азат булып яшәделәр. Швейцариялеләр барысына караганда да яхшырак коралланган һәм барысына караганда да иреклерәк иделәр. Борынгы заманда Карфаген яллы гаскәр булдырды, һәм, гаскәр башына карфагенлылар үз гражданнын куйсалар да, Рим белән беренче сугыш төмамлануга ук, алар Карфагенның үзен чаккына яулап алмадылар. Эпаминонд үлгәннән соң, фивалылар, үз гаскәрләренен башлыгы итеп, Филипп Македонскийны (22) чакырдылар, һәм ул, жиңеп кайтып, Фиваның иреген тартып алды. Герцог Филипп үлгәннән соң, миланлылар хезмәткә Франческо Сфорцаны чакырдылар, һәм ул, Караваджо янында венециялеләрне жиңүгә ирешкәч, миланлыларга, ягъни үзенен хужаларына каршы венециялеләр белән (дошман белән!) берләште. Франческо Сфорцаның әтисе Неаполь королевасы Джованнада хезмәттә

торганда, аны, коралсыз калдырып, кинәт кенә ташлап китте, һәм королева, үзенен илен коткару йөзеннән, яклау эзләп, Испания короле Фердинанд Арагонскийга (23) ашыгыч рәвештә мөрәжәгать итәргә мәжбүр булды.

Миңа венециялеләр һәм флоренциялеләр, ялы гаскәрдән файдаланып, үзләренен хакимлекләрен әледән-әле ныгытып тордылар, әмма аларның кондотьерлары падишаһ булмадылар һәм хужаларын намус белән якладылар дип каршы чыгучылар табылырга мөмкин. Мин моңа флоренциялеләргә, гади генә итеп әйткәндә, жай килеп торды дип җавап кайтарам: батыр кондотьерларның (алардан куркып торырлык та иде!) кайберләре жинү яулыи алмады, икенчеләренен көндәшләре бар иде, өченчеләре исә хакимияткә башка урында омтылдылар. Без ничек бер мәртәбә дә жинү яулыи алмаган Джованни Акутананың тугрылыклы булуы турында сөйли алабыз? Ә менә ул жинү яулап кайткан булса, флоренциялеләр, һичшиксез, тулысынча аның хакимияте астында калачак иде. Сфорца һәм Браччо, көндәшләр буларак, бер-берсен күздән ычкындырмадылар. Шуңа күрә Франческо Сфорца — Ломбардияне, ә Браччо папа биләмәләрен һәм Неаполь корольлеген дәгъвалады. Әле күптән түгел генә эш ничек тора иде соң? Флоренциялеләр хезмәткә үтә акыллы һәм шәхси тормышы белән дә гаять зур йогынты көченә ия булган Паоло Вителлины чакырдылар. Әгәр ул Пизаны алган булса, флоренциялеләргә аннан котылу мөмкин булмаганлыгы көн кебек ачык

түгел идемени? Әгәр ул дошман ягына күчсә, флоренциялеләргә бирелергә кирәк булачак, ә алар ягында калса, флоренциялеләр аңа буйсынырга тиеш булачак иде.

Венециялеләргә килгәндә исә, алар ныклы һәм менә дигән яхшы жиңүләргә үз көчләре белән сугышканда, ягъни материкта яулап аларга керешкәнче генә ирештеләр. Венеция аксөякләре һәм коралланган гади халык, диңгездә сугышканда әледән-әле сугышчан батырлык үрнәкләре күрсәтсәләр дә, коры жиргә күчү белән Италиядә кулланыла торган хәрби йолаларны үзләштерделәр. Коры жирдә яулап алган биләмәләре артык зур булмаганда, державалары нык чакта, аларга үз кондотьерларыннан куркырга сәбәп юк иде. Эмма биләмәләре киңәйгәч (ә бу Карманьола вакытында булды), венециялеләр үзләренен ялгышларын аңладылар. Карманьола аларга батыр гаскәр башлыгы буларак билгеле иде, аның житәкчелегендә венециялеләр Милан герцогын тар-мар иттеләр. Эмма аның сугыш хәрәкәтләре алып бармавын, бәлки вакытны гына сузуын күргәч, мондыйрак фикерләр туды: Карманьола жиңү яуламаячак, чөнки ул аңа омтылмый, шул ук вакытта аны хезмәтеннән азат итеп тә булмый, чөнки яулап алынганнардан колак кагарга мөмкин. Ничек тә булса үз иминлекләрен тәэмин итү өчен, венециялеләр аның башына життеләр, ягъни үтерделәр. Соңрак алар Бартоломео да Бергамоны, Роберто да Сан-Севериноны, граф ди Питильяноны һәм башка шулар кебекләргә хезмәткә

ялладылар. Болары исә сугышны оту түгел, ә оттыру мөмкинлекләре белән сагайталар иде. Ул шулай килеп чыкты да: Вайла янындагы сугышта жиңелү нәтижәсендә венециялеләр сугез йөз ел тырыш хезмәт куеп жыйганны бер көн эчендә югалттылар. Чөнки яллы гаскәриләр, акрын һәм сүлпән һөжүм итсәләр дә, гажәеп тиз чигенүләре белән дан тоталар. Инде Италияне мисалга китергәнмен икән (ә анда озак еллар дәвамында яллы гаскәр хужа булып тора), эшкә файда булсын дип, кире кайтып, яллы гаскәрнең кайдан килеп чыгуын һәм ничек итеп шундый көч жыюын ачыкларга теләм.

Әле күптән түгел генә, империя какшаган, ә папаның дөньяви хакимияте ныгыган вакытта, Италия берничә дәүләткә таркалды. Күп кенә эре шәһәрләр үзләрен изүче нобильләргә каршы күтәрелделәр. Нобильләрне бу вакытта император якласа, шәһәрләрне, үзенең дөньяви хакимиятен ныгыту максатыннан чыгып, Чиркәү яклый иде. Күп кенә шәһәрләрнең үз гражданның падишаһ дәрәжәсенә күтәрелделәр. Шулай итеп, Италия бөтенләе белән диярлек папа һәм берничә жөмһүрият хакимлегендә калды. Әмма хакимлеккә ия булган прелатлар (24) һәм падишаһ дәрәжәсенә ирешкән гражданның корал белән эш итәргә күнекмәгәнлектән, үзләренә хезмәткә гаскәриләр яллы башладылар. Романьяда туган Альбериго да Концо яллы коралны беренче булып данга күмде. Аның шәкертләре — Браччо һәм Сфорца — үз вақы-

тында бөтен Италияне кулда тоттылар. Алар артыннан башкалар иярде, һәм болары әле дә яллы гаскәргә башлык булып торалар. Яллы гаскәрнең «батырлыгы» аркасында Карл Италияне аркылыга-буйга гизеп чыкты, Людовик талады, бөлгенлеккә төшерде, Фердинанд түбәнсетте, швейцариялеләр хурлыкка калдырдылар.

Бу яллы гаскәр башлыктары, үз дәрәжәләрен күтәрү өчен, жәяүле гаскәрне төрлечә түбәнсетүдән башладылар. Алар биләмәләре булмаганга күрә һөнәрчелек белән кәсеп итеп кенә күп санлы жәяүле гаскәрне ашатып тора алмаганга күрә шулай эшләделәр. Аз санлы жәяүле гаскәр исә аларга дан китерә алмас иде. Атлы гаскәр белән чикләнгәндә исә, алар аз санлы гаскәр белән дә үзләренә тук һәм мактаулы тормыш тәэмин итә алалар иде. Эш шуңа кадәр барып житте ки, егерме меңлек гаскәрдә ике меңләп тә жәяүле сугышчы калмады. Алга таба алар, үзләрен һәм үз солдатларын гаскәри тормышның хәвефләреннән һәм авырлыктарыннан коткару өчен, гадәттән тыш елгырлык күрсәттеләр: сугышканда бер-берсен үтермәделәр — әсирлеккә алдылар, әмма йолым таләп итмәделәр; камалган шәһەرләргә төнгә һөжүмнәр оештырмадылар; шәһәрне саклаганда, дошман палаткаларына һөжүм итмәделәр; лагерьны казык койма һәм тирән чокыр белән әйләндереп алмадылар; кыш көне сугыш хәрәкәтләре алып бармадылар. Болар барысы да аларның хәрби уставларында рөхсәт ителгән һәм, алда

әйтелгәнчә, гаскәри тормышның хәвефләрен-
нән һәм авырлыктарыннан котылу өчен, махсус
уылап чыгарылган иде. Яллы гаскәрләр шул рә-
вешле Италияне хурлыкка һәм коллыкка ките-
реп житкерделәр.

XIII бүлек

СОЮЗДАШ, КАТНАШ ГАСКӘРЛӘР ҺӘМ ДӘҮЛӘТЛӘРНЕҢ ҮЗ ГАСКӘРЛӘРЕ ТУРЫНДА

Союздаш гаскәрләр — файдасыз гаскәрләр-
нең тагын бер төре. Алар — көчле падишаһның
ярдәм һәм саклау өчен чакырыла торган гас-
кәрләре. Күптән түгел генә андый гаскәрләр-
дән папа Юлий файдаланды: Феррарага каршы
сугыш хәрәкәтләрендә ул яллы гаскәрнең бәя-
сен белде һәм Испания короле Фердинанд белән
атлы һәм жәяүле гаскәр жибәреп ярдәм итү
турында килешү төзде. Аерым алганда, мон-
дый гаскәрләр үз падишаһларына бик яхшы һәм
файдалы хезмәт итәргә мөмкин. Әмма ярдәмгә
чакыручы падишаһ өчен союздаш гаскәрләр һәр-
вакытта да куркыныч чыганагы булып торалар:
аларның жиңелүе — падишаһка һәлакәт, жиңү-
ләре бәйлелек белән яный.

Тарихи язмаларда моңа мисаллар күп булуга
карамастан, мин шул ук папа Юлий мисалына
мөрәжғәгать итәр идек. Феррараны яулап ал-
ганда, чит ул падишаһына ышанып, ул дәрәс
эшләмәде. Уылап эш итмәгәнә өчен, жәзасын да

алган булыр иде, әмма, бәхетенә күрә, язмыш башкача хәл итте: Равенна янында аның союздаш гаскәрләре тар-мар ителгәч, көтмәгәндә швейцариялеләр килеп чыгып жиңүчеләрне куып жибәрде. Бу хәл папаны дошман кулына калудан да (чөнки дошман качып китте), союздаш илгә бәйлелеккә төшүдән дә (чөнки жиңү союздаш гаскәр коралы белән яуланмады) коткарды. Флоренциялеләр, гаскәрләре булмау сәбәпле, Пизага каршы ун мең яллы француз сугышчысын жиңбәрделәр, һәм бу алар өчен чак кына моңа кадәр килгән бәлаләрнең иң олысына әйләнми калды. Күршеләре белән сугышучы Константинополь императоры Грециягә ун мең төрек сугышчысын чакырып китерде. Сугыш беткәннән соң, төрекләр кире китәргә теләмәделәр һәм шунан Грецияне кяферләр (25) тулысынча буйсындыра башладылар.

Шулай итеп, жиңүнең бәясен белмәгәннәргенә союздаш гаскәрләр чакырсын, алар яллы гаскәргә караганда күпкә куркынычрак. Союздаш гаскәр аны чакыручы падишаһны турыдан-туры һәлакәткә илтә, чөнки ул бер кешедәй бердәм эш итә һәм тулысы белән үз падишаһына буйсына. Яллы гаскәргә исә, жиңүдән соң сиңа зарар китерү өчен, күбрәк вакыт һәм аеруча уңай шартлар кирәк. Чөнки яллы гаскәрдә бердәмлек житенкерәми, ул сиңең акчага жыела һәм яши, аның башлыгын сиң билгелисең. Бу башлык үзе дә тиз арада гына сиңа куркыныч салырлык көчле көндәшкә әверелә алмый. Жыйнап әйткәндә, яллы гаскәрнең —

ваемсызлыгы, ә союздаш гаскәрнең батырлығы куркыныч.

Шуңа күрә гакыллы падишаһлар һәрвакыт үз гаскәрләре белән эш итүне хупладылар. Алар, чит гаскәрләр белән жиңүгә караганда, үз гаскәрен белән жинелү артыграк дип санадылар. Чөн­ки чит корал белән яуланган жиңү чын жиңү түгел. Бер дә икеләнмичә, тагын Чезаре Борджа мисалына мөрәжғәгать итәм. Башта, герцог Романьяга кергән генә вакытта, анын кул астында француз атлылары булды, һәм ул алар ярдәмендә Имола белән Форлины яулап алды. Соңрак ул союздаш гаскәрләрнең ышанычсызлыгын аңлады һәм, яллы гаскәр үзе өчен әллә ни куркыныч тудырмас дип санап, Орсини һәм Вителлиның ярдәменнән файдаланды. Ләкин аларның ышанычлы булмауларын күреп һәм хыянәт итәргә мөмкиннәр дип санап, соңгыларынан котылды, үз гаскәрен жыйды. Герцог карамагында француз атлылары, соңрак Орсини һәм Вителлиның яллы гаскәрләре һәм, ниһаять, үз гаскәре барлыкка килгәч, герцогка мөнәсәбәт­нең ничек үзгәрүен күзәтсәк, бу гаскәр төрләре арасында нинди аерма ятуын аңлау авыр бул­маячак. Гәрчә герцогка хөрмәт даими рәвештә арта барса да, үз солдатларын булдыргач кына, аның белән тулысынча исәпләшә башлауларын күрербез.

Мин Италиядә күптән түгел генә булып үткән вакыйгалардан тайпылмаска ниятләгән идем. Шулай да, югарыда искә алуым сәбәпле, Гиерон Сиракузалы мисалына да мөрәжғәгать

итим әле. Әйткәнемчә, Сиракуза гражданның ихтыяры белән гаскәр башлыгы булуга ук, ул тиз арада яллы гаскәрдән файда аз булуын аңлап алды, чөнки ул вакыттагы кондотьерлар белән хәзергеләре — бер ишләр. Гиерон аларны куып жибәрергә дә, калдырырга да ярамый дигән нәтижәгә килде, шуңа күрә кырып бетерергә әмер бирде һәм шул вакыттан бирле чит гаскәргә түгел, фәкать үз гаскәренә генә таянды. Бу уңайдан Иске Васыяттән алынган бер хикәятне китерү урынлы булыр. Давид филистимиялеләр ягыннан бергә-бер көрәшүче Голиафны орышка чакыргач, Саул, Давидның рухын күтәрү максатыннан, аңа үзенә киемнәрен кигертә һәм коралларын тактыра. Ләкин Давид аларны кире кага. Үзенә кеше коралы белән жайсыз булуын, дошманга каршы үз прашасы (26) һәм пычакы белән барачагын әйтә. Һәрвакыт шулай: кеше киеме йә бик киң, йә бик тар, йә артык зур һәм авыр була.

Король Людовик XI нең (27) әтисе Карл VII (28), фортуна аркасында һәм батырлыгы сәбәпле, Францияне инглизләрдән азат иткәч, үз коралы белән кораллануның ни дәрәжәдә мөһим булуын аңлады, атлы һәм жәяүле даими гаскәр булдырырга әмер бирде. Соңрак аның улы король Людовик жәяүле гаскәрләргә таратты һәм гаскәри хезмәткә швейцариялеләргә ала башлады. Бу ялгышны аның варислары тагын да тирәнәйттеләр. Хәзер исә бу ялгыш Франция корольлегенә бик кыйммәткә төшә. Чөнки, швейцариялеләргә өстенлек биреп, Франция үз

гаскәрләренен рухын какшатты: жәяүле гаскәр таратылганнан соң, яллы гаскәрләргә кушылган атлылар сугышны үз көчләре белән генә ота алуларына ышанмыйлар. һәм шулай килеп чыга да: французлар швейцарияләргә каршы сугыша алмыйлар, ә башкаларга каршы швейцарияләрсез сугышырга батырчылык итмиләр. Франция гаскәре, димәк, катнаш: өлешчә — үз гаскәреннән, өлешчә яллы гаскәрдән тора. Шулар өлешчә, бу гаскәрләр тулаем союздаш яки тулаем яллы гаскәрләрдән күпкә өстен булсалар да, тулысынча үз солдатларынан төзелгән гаскәрдән күпкә калышалар. Мәгълүм мисал белән чикләнәм: әгәр Карл тарафыннан кертелгән гаскәр төзелеше камилләштерелсә яки һич булмаса саклап калынса, Франция жиңелмәс ил булыр иде. Ләкин кешеләр еш кына, аңышмыйча, тыштан яхшы булып күренгән нәрсәнең эчендә агу булуын таный белмиләр шул. Бу мәсьәләгә мин югарыда чахотка бизгәге турында сөйләгәндә тукталган идем инде.

Шуңа күрә башланып килүче чирне күрми калган падишаһ чын гакылга ия була алмый, чөнки үткен сиземләү сәләте күпләргә бирелми. Әгәр дә без Рим империясенең жимерелүе турында уйлансак, аның римлылар хезмәткә яллы сугышчыларны, ягъни готларны алудан башлануын күрербез. Менә шуннан империя көчсезләнә башлады. һәм империянең көче күпмегә кимесә, готларга шулкадәр көч өстәлә барды. Нәтижә ясап шуны кабатлап әйтәм: үз гаскәреннән башка дәүләт нык була алмый, алай гына да

түгел, авыр чакта тугры яклаучысы — батырлык булмагач, ул бөтенләе белән фортуна капризына бәйле була. Гакыллы кешеләр фикеренчә һәм карарынча: «Үз көченә таянмаган кодрәтнең тәэсиреннән дә тотрыксыз һәм тиз узучан бернәрсә дә юк»¹. Падишаһларның үз гаскәрләре подданныйлардан, гражданнылардан яки аңа чын күңелдән бирелгән кешеләрдән төзелә, барлык башка төрләре исә союздаш яки яллы гаскәрләр була. Әгәр гаскәрләргә ничек оештыру турында дәрәс нәтижәгә килергә уйласаң, мин атаган дүрт затның гамәлләрен тирәнтен өйрәнергә, Александр Македонскийның әтисе Филиппның, күп кенә башка жөмһүриятләреннән һәм тулысынча ышаныч казанган падишаһларның үз армияләрен ничек төзүләрен һәм коралландыруларын ныклап өйрәнергә кирәк. Шулай эшләгәндә нәтижә ясау авыр булмас.

XIV бүлек

ПАДИШАҢНЫҢ ХӘРБИ ЭШКӘ КАРАШЫ НИЧЕК БУЛЫРГА ТИЕШ

Шулай итеп, падишаһ сугыштан, хәрби кагыйдәләрдән һәм сугыш фәненнән башка бернинди уй-фикерләр белән дә, бернинди мәшәкатьләр белән дә, бернинди эшләр белән дә шөгыльләнмәскә тиеш, чөнки сугыш эше — дәүләт

¹ Тацит. Анналы, XIII, 19. Т. 1.— Л., 1970.— С. 232.

башлыгының башка кешегә йөкләп булмый торган бердәнбер бурычы. Сугыш сәнгате шундый көчкә ия: ул падишаһ булып туганнарда хакимлекне кулда тоту өчен генә юл ачып калмый, бәлки гади кеше булып туганнарда да хакимлеккә ирешергә мөмкинлек бирә. Һәм, киресенчә, сугыш күнегүләре турында түгел, ә күбрәк рәхәтлек, күңел ачу турында уйлаган падишаһлар үз кулларындагы хакимлекләрен дә югалттылар. Сугыш сәнгатеңә ия булу хакимияткә ирешүнең төп шарты булган кебек, бу сәнгатькә салкын карау да хакимиятне югалтуның төп сәбәбе булып тора.

Сугыша белүе аркасында, Франческо Сфорца хосусый заттан Милан герцогы булды, ә аның балалары, сугыш авырлыктарынан качканга күрә, герцоглардан хосусый затларга әйләнделәр. Сугыш һөнәренә ия булмаган падишаһ үзенә күп бәлаләр, аерым алганда, үз даирәсендәгеләренң нәфрәтен тудыра. Ә нәфрәт тудырудан барлык чаралар белән саклану зарурлыгы турында без алга таба әйтәрбез әле. Чөнки коралсыз кеше берничек тә кораллыга тиңләшә алмый, ә кораллы кеше беркайчан да үз ирке белән коралсызга буйсынмый, коралсыз кеше кораллы хезмәтчеләре арасында үзен беркайчан да имин итеп тоя алмый. Ике кешенең берсе икенчесеннән шикләнсә, ә тегесе үз чиратында аны санга сукмаса, болар ничек тынышып яшәсен ди? Шулай ук сугыш эшендә тирән белем булмаган падишаһ та күп бәлаләргә юлыга. Ул бәлаләрнең берсе — гаскәрдә падишаһның абруе булмау; шул сәбәпле ул гаскәргә таянудан мәхрүм.

Шуна күрә падишаһ сугыш күнегүләрен беркайчан да уеннан чыгармаска, ә тыныч вакытта алар белән, хәтта сугыш вакытына караганда да, күбрәк шөгыльләнергә тиеш. Бу шөгыль, беренчедән, гамәлләрдән, икенчедән, уйланулардан гыйбарәт. Гамәлләргә килсәк, гаскәрләрдәге тәртип һәм өйрәнүләрен күзәтпәк кенә калмау, ә бәлки үз тәнен чыныктыру, бер уңайдан, тирә-юньне өйрәнү максатында, падишаһка мөмкин кадәр ешрак ауга йөрү зарур. Тирә-юньне өйрәнү, аерым алганда, кайда, нинди калкулыктар барлыгын, үзәнлекләрен кая барып чыгуын, тигезлекләрен күпмегә сузылуын, елга һәм сазлыктарның нинди үзенчәлекләре булуын ачыклаудан гыйбарәт. Мондый тикшеренү икеләтә файдалы. Иң элек, падишаһ үзенен илен яхшырак белә башлый, нәтижәдә аны яклау ысулларын дөресрәк билгели. Аннан соң, бер урынның үзенчәлекләрен тәфсилләп өйрәнгәч, бүтән якларның төзелешен беренче барып чыгуында ук жиңел чамалыйсың. Чөнки, мисал өчен, Тосканадагы сөзәклек, үзәнлек, тигезлек, сазлык һәм елгаларның без башка өлкәләрдә күргәннәр белән уртак охшаш яклары да була. Шуна күрә бер урынны тәфсилләп өйрәнгән кеше башка урыннарны да тиз үзләштерә. Мондый күнекмәләргә ия булмаган падишаһ гаскәр башлыгына кирәкле төп сыйфатлардан мәхрүм кала. Югыйсә бит нәкъ әнә шул сыйфатлар дошманның урнашкан урынын ачыклау, лагерь булып урнашу, дошманга якын килү, сугышка керү һәм ныгытмаларны камап алуда өстенлек сакларга мөмкинлек бирә.

Борынгы авторлар, бигрәк тә тыныч вакытта сугыш эшеннән башка бернәрсә турында да уйламавы өчен, Ахея берлеге башлыгы Филопенга (29) күп мактаулар яудыралар. Шәһәр чигендә дуслары белән күңел ачып йөргәндә дә ул, еш кына тукталып, мондыйрак сораулар бирә торган була: әгәр дошман теге калкулыкта урнашса, ә безнең гаскәр монда торса, өстенлек кем ягында булчак? Бу шартларда сугышчан тәртипне югалтмыйча ничек һөжүм итәргә? Әгәр чигенергә мәжбүр итсәләр, ничек чигенергә? Дошман кача башласа, аны ничек эзәрлекләргә? Шулай итеп, алга бара-бара, сугышта очрарга мөмкин яңадан-яңа шартлар тәкъдим итә, дусларының фикерен тыңлаганнан соң, үзенекен әйтә һәм үз фикере файдасына дәлилләр китерә торган була. Шундый даими уйланулар нәтижәсендә ул сугыш вакытында бер генә көтелмәгән хәлгә дә юлыкмаслык дәрәжәгә ирешә.

Акыл күнекмәләренә кулгәндә исә, падишаһ тарихи әсәрләр укырга тиеш. Шунның белән бергә ул атаклы гаскәр башлыкларының гамәлләрен аерым өйрәнергә тиеш. Аларның сугыш алып бару ысулларын, жиңүгә ирешү һәм жиңелмәс өчен, шул гаскәр башлыкларының жиңү һәм жиңелү сәбәпләрен җентекләп өйрәнергә тиеш. Ә иң мөһиме, үткән заманнарның бөек кешеләренә охшарга тырышып, борынгы чорның данлыклы, хөрмәтле кешеләре арасынан кемдер үзгә үрнәк итеп сайларга, аның батырлыкларын һәм гамәлләрен һәрвакыт үстә то-

тарга кирәк. Риваятьләргә караганда, мәсәлән, Бөөк Александр — Ахиллга (30), Цезарь (31) — Александрга, Сципион (32) Кирга охшарга тырышкан. Кирның Ксенофонт (33) тарафыннан язылган тәржемәи хәлен укыган һәркем Сципионның Кирга охшарга тырышып дан казануы һәм әхлаклылыкта, илтифатлылыкта, кешелеклектә, юмартлыкта Ксенофонт тасвирлаган Кирга иярүе белән килешәчәк. Гакыллы падишаһ санап үтелгән кагыйдәләрне истән чыгармаса, тыныч вакытларда бәйрәмчә яшәүгә бирелмәскә тиеш. Авыр вакытлар килдеме — аның тырышлыгы акланачак, язмыш аны юк итәргә теләгәндә дә ул аның кысрыклавына бирешмәячәк.

XV бүлек

КЕШЕЛӘРНЕ, АЕРЫМ АЛГАНДА ПАДИШАҢЛАРНЫ, НИ ӨЧЕН МАКТАУЛАРЫ ЯКИ НИ ӨЧЕН ГАЕПЛӘУЛӘРЕ ТУРЫНДА

Хәзер падишаһның подданныйлары һәм союздашлары белән үзен ничек тотарга тиешлегә мәсьәләсенә тукталыйк. Бу турыда инде күпләр язды. Әмма шуны белә торып, мин шул ук теманы сайладым, ләкин аңлатмаларым башкалар язганнан нык аерылып тору сәбәпле, мине үз-үземә артык ышануда гаепләмәгәйләре дип тә шикләнәм. Ләкин жөмһүрияتلәрне һәм дәүләтләрне тасвирлауда, үзләре күрмәгән, белмәгән дәүләтләрне һәм жөмһүрияتلәрне бәяләүче

бик күпләрдән аермалы буларак, мин, фәһемле кешеләргә нинди дә булса файдалы нәрсә язу максатыннан чыгып, дәрәслекнең хыялдагысына түгел, ә чынбарлыктагысына хезмәт итүне өстен күрдем. Чөнки кешеләрнең чынлыкта ничек яшәүләре белән ничек яшәргә тиешлекләре арасында аерма шундый зур ки, тиешлек хакына гына чынбарлыкны кире каккан кеше яхшылыкка караганда күбрәк үзенә начарлык эшли. Чөнки, һәрвакыт яхшылык юлыннан барырга теләп, ул яхшылык дошманы булган бик күп кешеләр белән бәрелештә котылгысыз рәвештә һәлак булчак. Димәк, әгәр дә падишаһ үзенәң хакимлеген саклап калырга теләкән, ул яхшылыктан тайпылу осталыгына өйрәнергә һәм, кирәге чыкканда, аннан файдалана белергә дә тиеш.

Әгәр инде падишаһларның уйдырма булмаган, ә чынбарлыктагы сыйфатлары турында сөйләсәк, барлык кешеләрдә дә, башкалардан өстен торучы падишаһларда да шулай ук мактауга яки гаепләүгә лаек теге яки бу сыйфатлар барлыгын күрербез. Атап әйткәндә: берәү юмарт, икенчесе саран (нәкъ менә саран — тосканалылар сүзе, чөнки комсыз безнең телдә ул әле кешенекен тартып алырга теләүчене дә аңлата; ә саран дип без үз милкенә артык ябышучыны атыйбыз); берәү исраф итүче, икенчесе комсыз; берәү рәхимсез, икенчесе мәрхәмәтле; берәү гадел, икенчесе мәкерле; берәү иркә һәм жебегән, икенчесе көчле рухлы һәм кыю; монысы катгый таләпләр куймый, мәрхәмәтле,

ә тегесе эре, тәкәббер; кемдер бозык, ә кемдер саф әхлаклы; бусы хәйләкәр, тегесе ачык күңелле; бусы тискәре, үзсүзле, тегесе күндәм, юл куючан; бусы жилбәзәк, тегесе житди, төпле; бусы диндар, тәкъва, тегесе гөнаһлы һәм башкалар. Падишаһ өчен санап кителгән яхшы сыйфатларның барысын үзендә берләштерә алудан да мактаулырак нәрсә бар югыйсә? Әмма ләкин кеше үзенә табиғатта буенча гел яхшылыктан гына да тора алмый, гел яхшылык юлы белән генә дә бара алмый. Шуңа күрә эшен төптән уйлап эшли торган падишаһка үзен хакимияттән мәхрүм итәрдәй кимчелекләр жибәрмәскә, ә башкаларыннан көчтән килгән кадәр тыелырга кирәк. Падишаһ хакимиятне кулда тоту өчен зарур булган кимчелекләр жибәрүдә үзен гаепләүдән курыкмасын. Чөнки төптән уйлап карасаң, беренче карашка яхшылык булып тоелган, чынлыкта исә падишаһны һәлакәткә китерәчәк, һәм, киресенчә, тыштан кимчелек булып күренгән, чынлыкта исә падишаһка муллык һәм иминлек бирәчәк нәрсәләр азмыни?

XVI бүлек

ЮМАРТЛЫК ҺӘМ САКЧЫЛЛЫК ТУРЫНДА

Саналган сыйфатларның беренчесеннән башлыйм һәм, юмарт падишаһ дигән данга ия булу яхшы, дип әйтәм. Шулай булуга карамастан юмарт дигән дан алу өчен, юмартлык күрсәтүче кеше үзенә зарар гына китерә. Чөнки

юмартлыкны акыл белән һәм кирәкле дәрәжәдә генә күрсәтсәң, андый юмартлык турында беркем дә белмәячәк, һәм сине барыбер саранлыкта гаепләячәкләр. Шуңа күрә, кеше арасында үзеңнең юмартлыгың турында дан тарату өчен, син зур чыгымнар таләп итүче чаралар үткәрдә шомарырга тиеш булачаксың. Ләкин алай эшләп син казнаны бөлдерәчәксең. Шуннан соң, юмарт дигән даныңнан аерылырга теләмичә, син халыкны чамадан тыш салымнар белән азапларга һәм акча табуның начар ысулларына керешергә мәжбүр булачаксың. Шуның аркасында син подданныйларыңда үзеңә карата нәфрәт тудырачаксың, ә вақыты җиткәч, — бөлгәч — алар сине хәтта күралмый башлаячаклар. Үзеңнең юмартлыгың белән күпләрне бөлдергәч һәм бик азларга гына игелек күрсәткәч, беренче кыенлык ук сиңа — бәла, ә беренче куркыныч һәлакәт китерәчәк. Ләкин син, вақытыңда акылга килеп, эшләреңне рәткә салырга телесең икән, сине шул сәгатәтә үк саранлыкта гаепләячәкләр.

Шулай итеп, падишаһ үзенә зарар китермичә генә кешегә танытырлык юмартлык күрсәтә алмаса, саран җавапчы дигән данга ризалашу аның өчен яхшырак булмасмы? Чөнки, вақыты җиткәч, кешеләр аның сакчыллык белән җавапчы итүен, халыкны өстәмә салымнар белән җәфаламыйча гына, керемнәрдән канәгатьләнүен, шул керемнәр бәрабәренә сугыш кампанияләрен уңышлы алып баруын күрерләр, аңа юмарт җавапчы дигән дан тагарлар. Һәм, чыннан да, ул бер-

нәрсәсен дә тартып алмаган кешеләргә (ә андыйлар күпчелек!) карата — юмарт һәм баетырга мөмкинлегә булып та баетмый калдырганнарға (ә андыйлар бармак белән генә санарлык!) саран булып тоелачак. Безнең көннәрдә бары тик саран булып саналучы падишаһлар гына бөек эшләр башкара алды, ә башкаларының игътибар үзәгеннән югалулары да сизелмәде. Әйттик, папа Юлий папалык хакимиятенә ирешкәнче генә юмарт булып саналырга теләде, ә соңыннан, сугышка әзерләнгәндә, юмартлык турында уйлауны да онытты сыман. Франциянең хәзерге короле фәкәть алдагы чыгымнарны күзаллавы, үтә сакчыллык күрсәтүе бәрабәренә, өстәмә салымнар кертмичә, берничә сугыш алып бара алды. Испаниянең хәзерге короле, әгәр юмарт падишаһ дигән данга кызыкса, шулкадәр сугышлар алып бара һәм жиңә алмас иде.

Шулай итеп, үзенең подданныйларын талап бөлдермәс һәм үзе дә фәкыйрьлеккә төшмәс өчен, аларда нәфрәт тудырмас һәм ирексездән комсызга әйләнмәс өчен, падишаһ саран ударәче дигән данга игътибар итмәскә тиеш. Чөнки сакчыллык ул — падишаһка ударә итәргә мөмкинлек бирә торган кимчелекләрнең берсе. Әгәр дә кемдер миңа, Цезарь үз хакимиятенә юлны юмартлык белән салды һәм башка бик күпләр дә юмарт булып саналулары, юмарт булулары аркасында иң югары дәрәжәләргә ирештеләр дип әйтсә, мин аңа син хакимияткә ирештеңме әллә аңа бару юлында гынамы әле дип, сорау белән җавап бирәм. Беренче очракта

юмартлык — зарарлы, икенчесендә — зарур. Цезарь Рим өстеннән чикләнмәгән хакимияткә ирешү юлында иде, шуңа күрә аңа юмартлык зарар итмәде. Ләкин хакимияткә килеп тә чыгымнарын киметмәгән булса, аның хакимлеге жимереләчәк иде. Падишаһ булгач, күпләр, гаскәр башында торып, бөөк гамәлләр кылдылар, шул ук вакытта бик юмарт булып та саналдылар дип, миңа каршы төшүчеләргә мин яки үзеңнекен, яки башкаларныкын сарыф итәргә мөмкин дип җавап бирәм. Беренче очракта сакчылык файдалы булса, икенче очракта мөмкин кадәр юмартрак булу кирәк.

Әгәр дә син табыш, талау, зур салымнар һәм чың байлык белән туенучы гаскәргә житәксез икән, сиңа юмарт булу зарур, чөнки башка ысул белән солдатларны үз артыңнан ыярт алмаячаксың. Үзеңнеке булмаган байлыкны һәрвакытта да Кир, Цезарь һәм Александр кебек юмарт өлешә аласың, чөнки башкаларныкын таратып үзеңдән өстисез, ә үзеңнекен таратсаң, үзең зыян гына китерәсез. Юмартлыктан башка берни дә үзен-үзе шул дәрәжәдә «ашамый», чөнки юмартлык күрсәтеп, син алга таба юмартлык күрсәтү мөмкинлегеннән мәхрүм каласың яки нәфрәт тудыручы ярлылыкка дучар буласың. Фәкыйрьлеккә төшмәскә теләп, син башкаларны бөлдерәсез, һәм, шулай итеп, сине күрәлмей, өнәми башлылар. Подданныларның нәфрәте һәм өнәмәве — падишаһ хакимияте өчен иң куркыныч нәрсә. Ә юмартлык

исә — нәфрәтнен дә, күралмаучанлыкның да нигезе. Шуңа күрә нәфрәт тудырмыйча гына саран дигән шөһрәт алу, юмарт булып саналу өчен күпләрне бөлдереп, берьюлы яман шөһрәт алуға һәм нәфрәт тудыруга караганда, гакылырак гамәл булып тора.

XVII бүлек

РӘХИМСЕЗЛЕК

ҺӘМ ШӘФКАТЬЛЕЛЕК ТУРЫНДА.
ЯРАТУ ХИСЕ УЯТУ ЯХШЫРАКМЫ
ӘЛЛӘ КУРКУ САЛУМЫ

Югарыда искә алынган сыйфатларның бүтәннәренә күчеп, шуны әйтәм: һәрбер падишаһ рәхимсез булып түгел, ә шәфкатьле булып саналырга теләр иде. Ләкин артык шәфкатьле булудан да сакланырга кирәк. Чезаре Борджаны күпләр рәхимсез дип атадылар, әмма шул рәхимсезлегенә белән ул Романьяда тәртип урнаштырды, аны берләштерде, халкын татулаштырды һәм буйсындырды. Әгәр тирәнтен уйлансаң, шул гамәле белән ул, Флоренция халкына караганда, күбрәк шәфкатьлелек күрсәтте. Чөнки флоренциялеләр, рәхимсезлектә гаепләнүдән куркып, Пистойяны жимерүгә юл куйдылар. Шуңа күрә подданныйларын буйсындырып тотарга теләүче падишаһ үзен рәхимсезлектә гаепләүләр белән санашмаска тиеш. Берничә мәртәбә каты жәза биреп тәртип

урнаштырган падишаһ, артык шәфкательлек күрсәтмә, узынуларга юл куеп, тәртипсезлек китереп чыгаручылардан күпкә шәфкәтләрәк. Чөнки талауларга һәм үтерешләргә китергән тәртипсезлектән бөтен халык газәп чигә, ә падишаһ салган жәза исә аерым затларга гына кагыла. Яңа хакимияткә күп санлы куркынычлар янаганга күрә, яңа падишаһны рәхимсезлек күрсәтүдә азрак гаепләячәкләр. Дидона сүзләре белән Вергилий болай ди: «Безнең патшалыгыбыз яшь, ә куркыныч бик зур; фәкәт шул гына мине чикләребезне уяу сакларга мәжбүр итә»¹.

Ләкин яңа падишаһ жиңел ышанучан, урынлы-урынсыз шикләнүчән һәм теләсә кемне тиз генә жәзага тарта торган кеше булырга тиеш түгел. Аның барлык гамәлләре дә тотнаклы, сабыр, алды-арты уйланылган, мәрхәмәтле булырга тиеш. Чөнки артык ышанучан булу саксызлыкка илтә, ә артык шикләнү исә подданныйларның ачуын кабарта.

Падишаһны ярату яхшымы әллә аннан курку яхшыракмы дигән бәхәс туарга мөмкин. Иң яхшысы — бер үк вакытта ярату да, курку да, диләр. Ләкин ярату белән курку бик сирәк очракта гына бергә тату яшәргә мөмкин. Шуңа күрә, сайлауга калса, курку хисенә тукталу ышанычлырак. Чөнки кешеләр, гомумән, яхшы-

¹ Вергилий. Энеида. Кн. I.— М.: Худ. лит., 1971.— С. 563—564.

лыкның кадерен белмиләр, үз сүзләрендә тор-
мыйлар, икейөзлелеккә һәм алдауга сәләтлеләр,
куркыныч аларны өркәтә, ә жиңел табыш үзе-
нә тарта. Син яхшылык эшләгәндә, алар бөтен
күңелләрен сиңа баглыйлар, сиңең өчен канна-
рын, тормышларын, балаларын, мөлкәтләрен
дә кызганмаска вәгъдә итәләр. Ләкин сиңа
кирәкләре чыкса, алар шул сәгатътә үк синнән
читләшәләр. Әгәр дә падишаһ, кешеләрнең
вәгъдәләренә ышанып, куркыныч туу очрагына
кирәкле чараларны алдан күрмәсә, аңа бик авыр
булачак. Шуңа күрә дуслык олы жанлылык һәм
вөжданлылык белән түгел, ә акча хакына гына
бирелсә, андый дуслыкны сатып алып була, әмма
авыр вакытта аннан файдаланып булмый. Өс-
тәвенә кешеләр яраткан кешеләренә караган-
да курыккан кешеләрен сирәгрәк кимсетәләр.
Чөнки ярату хисе хөрмәт итүгә таяна, ә ке-
шеләр, начар холыклы булганлыктан, үзләренә
кирәктә хөрмәтләүне санга сукмаска да мөм-
киннәр. Ә курку хисе жәза белән янауга таяна,
шуңа күрә аны санга сукмаска мөмкин түгел.

Падишаһ исә, ярату уятмаса да, нәфрәт
тудырмаслык дәрәжәдә куркытып торырга
тиеш. Чөнки нәфрәт тудырмыйча гына да кур-
ку хисен сәңдерергә мөмкин. Нәфрәт тудыр-
мас өчен, падишаһка гражданның, поддан-
ныйларының мал-мөлкәтенә, хатын-кызларына
кул сузарга ярамый. Әгәр дә күренеп торган ни-
гезе һәм сәбәпләре бар икән, падишаһ кемнең-
дер гомерен дә өзәргә мөмкин. Ләкин падишаһ

чит кешенең мал-мөлкәтенә кул сузудан сакланырға тиеш, чөнки кешеләр, үзләренен мал-мөлкәтләрен югалтуга караганда, аталарының үлемен жиңелрәк кичерәләр. Бигрәк тә мал-мөлкәтне тартып алуға һәрвакыт сәбәп табылып торганлыктан, вәхшиләрчә яшәүче кешегә дә чит малны үзләштерү өчен сәбәп житәрлек булчак. Ә кешене гомереннән мәхрүм итүгә нигез юк дәрәжәсендә һәм аның өчен сылтау табу да авыррак.

Падишаһ күпмеңлек гаскәр башында тора икән, ул үзенен рәхимсез дип саналуы белән бигрәк тә исәпләшмәскә тиеш. Чөнки рәхимсез дигән дан алмыйча гына гаскәрләрдә бердәмлек һәм сугышчан дәрт саклап булмый. Ганнибалның (34) гажәеп эшләре арасында мондый хәлдә искәртеп үтәләр: чит жирләрдә сугыш алып барганда, ул жиңү көннәрендә дә, жиңелү көннәрендә дә күп санлы һәм күп кабилә вәкилләреннән торган гаскәрен баш күтәрүләрдән һәм ызгышлардан саклап кала алган. Моңы фәкать аның кешеләргә хас булмаган рәхимсезлегә белән генә аңлатып була. Аның батырлыкка һәм искиткеч зур сәләткә ия булуы белән бергә, мондый рәхимсезлегә гаскәрнең котын алып тора һәм тирән хөрмәт уята иде. Рәхимсезлектән кала башка сыйфатлары андый тәэсир ясый алмас иде. Шуңа күрә вакытта тарихи әсәрләреннән авторлары, бер яктан, батырлыкның үзен мактасалар, икенче яктан, ахырына кадәр уйлап бетермәстән, батырлыкның төп сәбәбен гаеплиләр.

Гаскәр башлығына батырлык һәм зур сәләткә ия булуына җитми, дигән сүzlәрнең никадәр дәрәс булуы замандашлары арасындагы түгел, гомумән, кешелек тарихында гадәттән тыш шәхес булган Сципион мисалында раслана. Гажәеп миһербанлы булганлыктан, ул солдатларга ирекне хәрби тәртип рәхсәт иткәннән артыграк бирә. Шул сәбәпле аның гаскәрләре Испаниядә баш күтәрәләр. Сципионның бу сыйфатын Фабий Максим гаеп эш дип бәяли һәм аны Сенат алдында Рим гаскәрен аздыручы дип атый. Шулай ук легатларының (35) берсе локрларны бөлгенлеккә төшерүен белсә дә, катылыгы җитмәү аркасында, Сципион локрларны якламый һәм үзенәң легатын дорфалыгы өчен җәзага тартмый. Юкка гына Сенатта берәү, аны акларга теләп, хаталары өчен башкаларны җәзага тартуга караганда, аның үзенә хата ясамау җиңелрәк, ул шундый кешеләр токомына керә, дип әйтми. Әгәр дә Сципион ялгыз гына ударә итсә, бервакыт холкының бу үзенчәлегеннән аның яхшы исеме дә, даны да зарар күргән булыр иде. Ләкин Сципион Сенатка буйсына, һәм шунлыктан бу үзенчәлеге аңа зарар китерми генә түгел, хәтта аның тагын да зуррак дан казаныуына ярдәм итә.

Шулай итеп, падишаһны ярату яхшымы әллә аннан куркумы, дигән бәхәскә кире кайтып, кешеләрнең яратулары үз ихтыярларында булса, куркулары — падишаһ ихтыярында диясем килә. Шуңа күрә гакыллы ударәчегә кемнелдер ихтыярына түгел, ә фәкать үз-үзенә генә

ышану яхшырак. Әмма, югарыда әйтелгәнчә, аңа һич кенә дә подданныйларда нәфрәт тудырырга ярамый.

XVIII бүлек

ПАДИШАҤЛАРНЫҢ ҮЗ СҮЗЛӘРЕНДӘ ТОРЫРГА ТИЕШЛЕГЕ ТУРЫНДА

Падишаһның әйткән сүзенә тугрылыклы булуы, ачык күңеллелеге һәм даими рәвештә намус белән эш итүе никадәр мактаулы икәннен әйтеп тору да артык. Ләкин тормыш тәҗрибәсе шуны күрсәтә: безнең заманда бөөк эшләр бары тик әйткән сүзен тотарга яратмаучылар һәм кемне кирәк шуны кәкре каенга терәтә белүчеләр тарафыннан гына башкарыла. Андый падишаһлар, ахыр чиктә, намуслы падишаһларга караганда, күпкә артык уңыш казаналар.

Дошманга каршы көрәшүнең ике ысулы булуын белү кирәк: беренчесе — канун белән, икенчесе — көч белән. Беренче ысул — кешеләргә, икенчесе жанварларга хас. Ләкин беренче ысул гына житеп бетмәгәнлектән, еш кына икенчесенә дә мөрәжғәгать итәргә туры килә. Димәк, падишаһ кеше табигатенең дә, жанвар табигатенең дә асылына төшенергә тиеш. Белүегезчә, Ахилл һәм башка борынгы каһарманнарны Хирон исемле кентаврга (36) тәрбиягә бирә торган булганнар. Алар кентаврның зирәклегә,

фикерләү рәвеше, тирән гакылы белән танышырга тиеш булганнар. Борынгы авторлар кеше табигатен дә, жанвар табигатен дә өйрәнү зарурлыгына читләтеп кенә ишарә иткәннәр түгелме соң? Остаз итеп ярымкеше-ярымжанвар затның сайлануы, падишаһ боларга хас табигатьнең икесен дә (чөнки алар аерым-аерым житәрлек көчкә ия түгел!) үзендә берләштергә тиеш дигән нәтижәгә китерә түгелме?

Шулай итеп, падишаһ барлык жанварлар арасынан икесенә: арысланга һәм төлкегә охшарга тиеш. Арыслан — тозаклардан, ә төлке бүредән курка. Шуңа күрә тозакларны әйләнеп үтә белер өчен — төлкегә, ә бүреләрне куркыту өчен арысланга охшарга кирәк. Һәрчак арысланга охшаган кешенең тозакларны күреп бетермәве, ихтимал. Моннан, әгәр ихтыяжларына зарар килә торган булса һәм вәгъдә бирергә этәргән сәбәпләр юкка чыкса, гакыллы идарәче вәгъдәсенә тугры калмаска да мөмкин һәм тиеш тө түгел дигән нәтижә чыга. Әгәр дә кешеләр, намус саклап, әйткән сүзләрендә торсалар, мондый киңәш бирү түбәнлек булып иде. Ләкин кешеләр, гомумән, начар булганлыктан, үз сүзләрендә тормыйлар һәм шуңа күрә син дә алар белән шулай ук эш итәргә тиеш. Ә вәгъдәне бозар өчен, уңайлы сылтау һәрвакыт табылачак. Моңа мисаллар бик күп: падишаһларның сүзләрендә тормаулары аркасында күпме солыхлар, үзара килешүләр көченә керми калдылар яки юкка чыгарылдылар һәм һәрвакытта да төлке холкына ия булучылар отты. Ләкин бу холыкны

яшерә белү өчен, шактый оста алдакчы һәм икейөзле булырга да кирәк бит әле. Ә кешеләр шулкадәр беркатлы һәм көндәлек ихтыяжларына шулхәтле нык бирелгәннәр: алдаучыга һәрчак алдатучы табылачак.

Вакыт ягыннан безнең көннәргә якын бер мисал турында әйтми кала алмыйм. Папа Александр VI гомере буе алдый-алдый шомарып бетте, ләкин аңа ышанырга әзер торучы кешеләр һәрчак табылып торды. Аның кебек антлар эчә-эчә ышандыручы, дәлилләп вәгъдә бирүче һәм берүк вакытта үз вәгъдәсен үтәү турында чиктән тыш аз кайгыртучы кеше жир йөзәндә булмагандыр. Шуңа карамастан, бу эшенең рәтен белгәнгә, аның алдаулары һәрвакытта да үзе теләгәнчә уңышлы барып чыкты. Моннан, падишаһка һәрвакытта да югарыда аталган яхшы сыйфатларга ия булу зарури түгел, ләкин аларга, һичшиксез, ия булгандай күренергә тырышу кирәк дигән нәтижә чыга. Бу яхшы сыйфатларга ия булу, һәрвакытта да аларны истә тотып эш кылу — зарарлы, ә аларга ия булгандай кылану файдалы дип өстәргә дә жөрйәт итәм. Икенче төрле әйткәндә, кешеләр күз алдында үзеңне кеше хәленә керүчән, сүзәндә торучан, мәрхәмәтле, эчкерсез, диндар итеп күрсәтергә (дөрөс, чыннан да, шулай булырга кирәк!), әмма әгәр зарурлык мәжбүр итсә, боларга капма-каршы сыйфатлар күрсәтергә дә эчтән әзер торырга кирәк. Падишаһлар, бигрәк тә яңалары, кешеләрдә ихтирам уята торган гамәлләр генә кыла алмыйлар, чөнки дәү-

ләтне саклап калу өчен, аларга еш кына әйткән сүзләренә, шәфкатьлелеккә, яхшылыкка һәм диндарлыкка хыянәт итәргә дә туры килүен аңларга кирәк. Шуңа күрә вакыйгалар башка тарафка борылса яки фортуна жиле башка якка таба исә башласа, падишаһ гамәлләр юнәлешен үзгәртәргә күңеленнән һәрвакыт әзер торырга тиеш. Ягъни яхшылыктан мөмкин кадәр тайпылмау, форсат мәжбүр итсә, явызлыктан да үз чөермәү хәерле.

Шулай итеп, падишаһ югарыда саналган биш төрле яхшылык белән сугарылмаган артык сүз-не теленнән ычкындырмаска тиеш. Аны күрүчеләргә, тыңлаучыларга ул шәфкатьлелек, тугрылык, эчкерсезлек, кешелеклелек һәм тәкъвалыкның (бигрәк тә тәкъвалыкның!) тере гәүдәләнешә булып тоелсын! Күрү — һәркемгә, ә капшап карау бик азларга мөмкин булганлыктан, кешеләр, гадәттә, тышкы кыяфәт буенча гына бәялиләр. Тышкы кыяфәтеңне — һәркем, асылыңны бик азлар белә. Бу азчылык күпчелек фикере белән бәхәскә керергә базмаячак, чөнки күпчелек артында дәүләт тора. Кешеләрнен, бигрәк тә суд хөкеменә буйсынмый торган падишаһларның, гамәлләре турында аларның нәтижәсенә карап фикер йөртәләр. Шуңа күрә падишаһлар хакимиятләрен ычкындырмаска һәм жинү яуларга тырышсыннар. Бу максатта нинди генә чаралар кылынса да, алар һәрчак лаеклы дип саналачак һәм акланачак. Чөнки кара халыкны тышкы күренеш һәм уңыш кызыктыра, ә дөньяны кара халык басып алган.

Күпчелек артында дәүләт торганда, азчылыкка дөньяда урын калмый. Хәзерге падишаһларнын берсе (исемен атаудан тыелып калам) тынычлыкка һәм тугрылыкка өндәп туя алмый, ә чынлыкта ул — тегесенен дә, монысынын да явыз дошманы. Әмма ләкин үз өндәвенә үзе иярсә, ул инде әллә кайчан көч-куәтен яки дәүләтен югалткан булып иде.

XIX бүлек

НӘФРӘТТӘН ҺӘМ САНГА СУКМАУДАН САКЛАНУ ТУРЫНДА

Искә алынган сыйфатларның иң мөһимнәренә без тукталып уздык инде. Башкалары турында фикерләремне, алдан ук бер гомуми кагыйдәгә буйсындырып, кыскача гына әйтәчәкмен. Югарыда инде берәз әйтелгәнчә, падишаһ подданныйларында нәфрәт тудырырлык яки үзен санга сукмаслык гамәлләр кылудан сакланырга тиеш. Әгәр дә бу эштә уңыш казанса, ул үз максатына иреште дигән сүз, аның башка житешсезлекләре хакимлегенә бернинди дә куркыныч тудырмый. Нәфрәт падишаһларның ерткычлыклары һәм подданныйларының милкенә, хатыннарына кул сузулары аркасында туа. Чөнки күп кенә кешеләр, аларның намусларына һәм мөлкәтләренә кагылмасаң, тормыштан канәгать булып яшиләр. Шулай булгач, шөһрәт сөюче аз санлы кешеләр генә канәгатьсезлек күрсәтергә мөмкин, ләкин аларны

йөгәнләү әмәлен табу авыр түгел. Падишаһларны үз сүзләрендә нык тормаулары, жиңел акыллы, иркән тормышка, иркәлектә күнеккән булулары, куркаклыклары һәм кыюсызлыклары аркасында санга сукмыйлар. Падишаһ бу сыйфатлардан уттан курыккан кебек куркырга, һәм, киресенчә, һәрбер гамәлендә олы жанлык, гайрәт, ныклык күрсәтергә, төптән уйлап эш итәргә тиеш. Падишаһның подданныйларына һәм аларның шәхси эшләренә кагылышлы карарлары катгый булырга тиеш. Падишаһны алдап яки хәйләләп була, дигән уй беркемнең дә башына килерлек булмасын. Үзе турында шундый фикер тудырган падишаһка ихтирам белән караячаклар. Әгәр падишаһ, зур абруйга ия булып, подданныйлары тарафыннан да хөрмәт ителсә, аңа каршы һөжүм башлау һәм фетнә тудыру авыррак булачак. Чөнки падишаһларны ике куркыныч сагалый: берсе — эчтән, үз подданныйлары ягыннан, икенчесе — тыштан, көчле күршеләре ягыннан. Тышкы куркынычны яхшы гаскәр һәм союздашлар ярдәмендә жиңеп була. Өстәвенә әле яхшы гаскәрең булса, яхшы союздашлар да табылып тора. Әгәр дә тышкы куркыныч юкка чыгарылса, түнтәреш-фетнәләр белән бозылмаган очракта, ул эчендә дә тынычлык сакланачак. Тыштан һөжүм булган очракта да падишаһ үзенең рухын төшермәскә тиеш, чөнки әгәр аның гамәлләре мин тасвирлаганча булса, ул, югарыда искә алынган Спарта хакиме Набид кебек үк, бернинди дошманга да бирешмәячәк.

Подданныйларга килгәндә исә, чиктәш жир-
ләрдә тынычлык булганда фәкәть яшерен түн-
тәреш-фетнәләрдән генә куркырга кирәк. Алар-
га каршы төп чара — подданныйларда нәфрәт
һәм санга сукмау тудырмау, халык күңеленә хуш
килә торган гамәлләр кылу. Бу сыйфатларга
ирешүнең кирәклегенә һәм аның юллары югарыда
тәфсилләп аңлатылды. Түнтәреш-фетнәне бул-
дырмау ысуллары арасында иң ышанычлысы —
халыкта нәфрәт тудырмау. Чөнки фетнәче
падишаһны үтереп һәрвакыт халыкка ярарга
тырыша. Әгәр дә халыкның ачуын чыгарасын
белсә, мондый гамәлгә аның кыюлыгы җитмә-
чәк, чөнки түнтәреш-фетнә соңында туа тор-
ган кыенлыklar санап бетергесез. Тормыш
тәҗрибәсә күрсәткәнчә, түнтәреш-фетнәләр
еш булды, ләкин аларның бик сирәгенә генә уңыш-
лы төмамланды. Бу исә фетнәчеләрнең ялгыз
эш итәргә мөмкинлекләре булмау һәм хаки-
мияттән канәгатьсезләрнең җиңел генә сүз
берләшә алмаулары белән аңлатыла. Ләкин
канәгатьсез кешегә серенә ачып, син шул
сәгатәтә үк аңа канәгать кешегә әйләнергә
мөмкинлек бирәсең, чөнки ул сине сатып, үзен
һәртөрле байлыklar һәм рәхәтлекләр белән
тәммин итәргә мөмкинлек алачак. Шулай итеп,
бер яктан — ачыктан-ачык файда, ә икенче
яктан шикле уңыш һәм өстәвенә күпләгән кур-
кынычлар саклап торганда, сине җаны-тәне
белән бирелгән дустаның яки падишаһның иң явыз
дошманы булган җинаятьтәшенә генә сат-
маячак.

Кыскасы, фетнәче ягында — курку, шикләнү, жәза алудан шүрләү; падишаһ ягында исә — хакимиятне олылау, кануннар, дуслар һәм дәүләтнең бөтен куәте, шуңа тагын халыкның илтифаты, теләктәшлеге дә өстәлсә, түнтәреш-фетнә оештырырга кемнең генә кыюлыгы житәр икән?! Чөнки яман эшен башкарганчы ук фетнәченең куркырлык нәрсәләре күп, ә инде халык та каршы булса, хәвефләнәргә сәбәп соңыннан да шактый күп кала, ахыр чиктә, аның хәтмә үзенә сыеныр кеше дә таба алмавы, ихтимал.

Мин моңа күпләгән мисаллар китерер идем, ләкин әтиләр буыны хәтерендәге бер очрак белән чикләнәм. Мессер Аннибале Бендиволья, Болонья ударәчесе, хәзерге мессер Аннибаленың бабасы, Каннески фамилияле фетнәчеләр тарафыннан үтерелде, аның бишектәге Джованнидан башка варислары калмады. Ачуы купкан халык шушы хәлдән соң барлык Каннескиларны үтереп бетерде, чөнки Бендиволья нәселе ул вакытта халык ихтирамын казанган иде. Бу ихтирам шулкадәр көчле була ки, хәтмә Болоньяда дәүләт белән ударә итәрлек Бендиволья токомы калмаганлыктан, Флоренциядә тамырларында Бендиволья каны аккан ниндидер тимерче улының яшәвен ишетеп, шәһәр кешеләре аның янына киләләр һәм хакимиятне аңа ышанып тапшыралар. Шул рәвешчә, мессер Джованни тәхеткә утырырлык яшкә житкәнче, шәһәр белән ул ударә итә.

Нәтижә ясап шуны кабатлап әйтәм: әгәр дә падишаһ халык ихтирамын казанган икән, аңа

түнтәреш-фетнәләрдән курыкмаска да була, һәм, киресенчә, әгәр халык аңа дошманлык һәм нәфрәт белән карый икән, ул һәрнәрсәдән, һәркемнән сакланырга тиеш. Яхшы көн күрүче дәүләтләр һәм гакыллы падишаһлар, аксөякләрне ярсытмас өчен һәм халык күңеленә хуш килү теләге белән, барлык чараларны күрделәр. Идарәченең иң мөһим бурычы нәкъ шушы лабаса.

Безнең заманда Франция әйбәт көн күрүче һәм яхшы идарә ителүче дәүләт буларак билгеле. Анда корольнең иреген, иминлеген тәэмин итүче күпләгән мөһим оешмалар бар, шулар арасында иң әһәмиятлесе — вәкаләтле парламент. Ошбу монархияне оештыручы кеше, беренчедән, аксөякләрнең хакимлек сөюен һәм чиктән тыш оятсызлыгын белгәнлектән, аларны йөгәнләп тотарга кирәк дип саный; икенчедән, аксөякләрдән куркучы халыкның аларга нәфрәт белән каравын күрә, аксөякләрне якларга да телә. Ләкин ул моны король башкарырга тиеш түгел (бу очракта корольне аксөякләр халыкны узындыруда, ә халык аксөякләрне яклауда гаепләр иде!), ә өченчел оешма хәл итәргә тиеш дип саный. Бу оешма, корольгә бәйсез рәвештә, көчлеләрне, ягъни аксөякләрне авызлыклай, көчсезләрне, ягъни халыкны яклый. Моннан да яхшы һәм акыл белән урнаштырылган тәртипне, бер үк вакытта король һәм корольлек иминлегенең дә ышанычлырак нигезен күз алдына китерү кыйын. Болардан тагын бер файдалы кагыйдә чыгарырга була: подданныйлар ошатмаслык эшнә падишаһлар

башкаларга йөкләргә, ә ошый торганнарын үзләре башкарырга тиешләр. Нәтижә ясап кабатлап әйтәм: падишаһлар аксөякләргә илтифат күрсәтергә, әмма халыкта нәфрәт тудырмаска тиешләр.

Күпләр, бәлки, кайбер Рим императорларының яшәү һәм үлү рәвеше бу фикергә каршы килә дип әйтерләр. Мин лаеклы яшәп һәм рухи батырлык күрсәтеп тә, хакимияттән мәхрүм ителгән яки фетнә нәтижәсендә үтерелгән императорларны күздә тотам. Аларның фикере белән килешмичә, мин берничә императорның гамәлләрен тикшерәчәкмен һәм аларны һәлакәткә китергән сәбәпләрнең нәкъ менә мин әйтеп үткән сәбәпләр белән туры килүен исбат итәчәкмен. Бер уңайдан фәлсәфәче Маркның варислары булган императорларның, ягъни Маркның үзенең, аның улы Коммодның, Пертинаксының, Юлианның, Северның, аның улы Антонин Каракалланың, Макринның, Гелиогабалның, Александрның һәм Максиминның тәржемәи хәлләрендәге гыйбрәтле вакыйгаларны аерып сөйләсем килә.

Иң элек шуны әйтергә кирәк: әгәр дә падишаһларга, гадәттә, аксөякләрнең хакимият сөюен һәм халыкның тотнаксызлыгын тыеп торырга туры килсә, Рим императорларына исә гаскәрнең рәхимсезлеген һәм комсызлыгын чикләргә дә туры килә иде. Бу авыр хакыйкат күпләрне һәлакәткә китерде, чөнки бер үк вакытта халыкка да, гаскәргә дә яравы авыр. Тынычлык һәм иминлек теләүче халыкка — юаш,

солдатларга исә сугышчан, ярсу, каты куллы, явыз һәм комсыз падишаһлар хуш килә. Ләкин солдатлар бу тискәре сыйфатларның халыкка карата кулланылуын, ә үзләренә исә икеләтә хезмәт хакы алуға, рәхимсезлекләрен һәм комсызлыкларын канәгатьләндерүгә мөмкинлек тудырылуын теләләр иде.

Болар барысы да табигый сыйфатлары, тырышлыклары белән халыкны һәм гаскәрне буйсындырырлык ихтирам казана алмаган императорларны һәлакәткә китерде. Императорларның күбесе (бигрәк тә императорлыкка нәсел буенча түгел, ә үзләре ирешкәннәре) ике ут арасында калгач, халык мәнфәгатьләре белән исәпләшмичә, гаскәргә ярауны кулай күрделәр. Аларның башка мөмкинлекләре дә юк иде. Чөнки падишаһ кайбер подданныйларының нәфрәтенә юлыгудан котыла алмый икән, аңа башта гомуми нәфрәт тудырмаса тырышып карарга кирәк. Әгәр дә инде бусы мөмкин булмаса, ул бөтен тырышлыгын көчле якның нәфрәтен тудырмауга жигәргә тиеш. Менә ни өчен яңа падишаһлар, таянычка аеруча мохтаж вакытларында, халык ягына түгел, ә солдатлар ягына аудылар. Ләкин үзләренә лаек ихтирам уята алмаганның бу очракта да уңышсызлыкка очрады.

Күрсәтелгән сәбәп аркасында, чама белеп кенә эш йөртүче, дәреслекне яратучы, рәхимсезлеккә дошман, йомшак һәм шәфкатьле өч императорның — Марк, Пертинакс һәм Александрның икесе аяныч язмышка дучар булды. Бары тик Марк кына олы данга күмелеп яшәп

дөнья куйды, чөнки император хакимияте аңа нәсел буенча күчте, һәм шунлыктан ул халыкның да, гаскәрнең дә тануына мохтаж түгел иде. Өстәвенә ул күп төрле яхшы сыйфатлары белән подданныйларында үзенә карата ихтирам уятты. Шуңа күрә ул халыкны да, гаскәрне дә узындырмады, һәм алар аңа нәфрәт тә күрсәтмәделәр һәм һәрвакыт исәпләшеп тә яшәделәр. Аннан аермалы буларак, Пертинакс солдатларның ихтыярына каршы император булды. Коммод вакытында азгынлыкка чыккан бу солдатлар Пертинакс таләп иткән намуслы яшәү шартларына түзә алмадылар һәм аны күрәлмәү дәрәжәсенә життеләр. Өстәвенә, карт булганлыктан, аны санга сукмадылар, һәм, ниһаять, хакимлек итә башлауга ук ул үтерелде.

Бу урында начар эшләрен белән дә, яхшы гамәлләрен белән дә нәфрәт тудырырга мөмкин икәнлеген искәртеп үтәргә кирәк. Шуңа күрә падишаһ, инде әйтеп үткәнемчә, дәүләтне саклау хакына еш кына яхшылык эшләүдән тайпылырга мәжбүр була. Чөнки әгәр дә подданныйларның падишаһ үзенә таяныч эзли торган өлеше — халыкмы ул, аксөякләрме яки гаскәрме бозык булса, аларның күңеленә хуш килү өчен, падишаһка да шундый ук гамәлләр кылырга кирәклеген ачык, һәм бу очракта яхшы эшләр аңа зарар гына китерергә мөмкин. Ләкин Александрга күчүк әле: мактап сөйләүләренә караганда, ул шулкадәр юаш кеше булган, хәтта ундүрт ел идарә итү дәверендә беркемне дә суд хөкеменнән башка жәзага тартмаган.

Ләкин аның артык ыркә һәм әнисе сүзеннән чыкмый дигән даны таралган, шунлыктан аны санга сукмый башлаганнар, һәм гаскәрдәге түнтәреш-фетнә нәтижәсендә аның гомере өзелгән.

Бу өчәүгә капма-каршы буларак, Коммод, Север, Антонин Каракалла һәм Максимин үзләренең чиктән тыш комсызлыклары һәм мәрхәмәтсезлекләре белән аерылып тордылар. Алар, гаскәргә ярарга тырышып, халыкны булдыра алган кадәр бөлдерделәр һәм жәберләделәр һәм, Севердан кала барысы да, аяныч язмышка дучар булдылар. Север исә, халыкны бөлдерүенә дә кармастан, гомеренең ахырына кадәр солдатларының теләктәшлеген югалтмаслык һәм бәхетлегенә ыдарә итәрлек дан алды. Аның батырлыгы халыкка да, гаскәrlәргә дә гадәттән тыш булып күренде: халыкны ул куркытты һәм шаккатырды, ә гаскәrlәрдә үзенә карата ихтирам тудырды. Яңа падишаһ сыйфатында кылган гамәлләре искитәрлек һәм игътибарга лаек булганлыктан, мин, вак-төякләргә тукталмыйча, аның ничек итеп йә арысланга, йә төлкегә охшый белүен (әйтеп үткәнемчә, падишаһлар нәкъ менә шуларга охшарга тырышырга тиешләр) күрсәтәсем килә.

Император Юлианның ваемсызлыгы турында ишетеп, Север үzeneң Славониядәге солдатларын преторианнар (37) тарафыннан үтерелгән император Пертинакс өчен Римга барып үч алу сезнең изге бурычыгыз дип ышандырды. Шушы сылтау белән ул, император хакимиятенә

ирешү ниятен беркемгә дә ачмыйча, гаскәр-
ләрне Римга таба кузгатты һәм аның юлга чы-
гуы турындагы хәбәрдән алда Италиягә барып
керде. Ул Римга аяк басу белән, куркуга калган
Сенат аны император дип игълан итте һәм
Юлианны үтерергә әмер бирде. Ләкин Северның
юлында тагын ике киртә бар иде: Азиядә Пес-
ценний Нигер императорлыкка дөгъва кылды,
ә көнбатышта Альбин Северның көндәшенә
әйләнде. Икесенә дә каршы ачыктан-ачык кө-
рәшү куркыныч булганлыктан, Север Нигерга
турыдан-туры һөжүм ясарга, ә Альбинны үз
юлыннан хәйлә белән алып ташларга карар кыл-
ды. Соңгысына ул Сенат тарафыннан үзенен
император итеп куелуы, бу дәрәжәне Альбин
белән бүлешергә теләве һәм инде аны, Сенат
карары буенча, ике хөкемдарның берсе итеп
игълан итү, Альбинның Цезарь титулын кабул
итүен сорауы турында язды. Тегесе боларның
барысына да ышанды. Ләкин Нигерның гаскәре
тар-мар ителеп, үзе үтерелгәннән соң, көн-
чыгышта эшләр жайга салынгач, Север Римга
кайтты һәм Сенатка шикаять тапшырды:
яңәсе, Альбин, Север күрсәткән игелекләрне
онытып, аның тормышына кул сузган, шул сә-
бәпле ул, хәзер яхшылыкның кадерен белмәүче
Альбинны жәзага тарту өчен, Римнан китәргә
тиеш. Шуннан соң ул Альбинны Франциядә куып
житте һәм аны хакимиятеннән дә, гомереннән
дә мәхрүм итте.

Северның гамәлләре турында уйлансак, аның
үзен йә котырынган арыслан, йә хәйләкәрдән дә

хәйләкәррәк төлкә кебек тотуын күрербез. Ул барысында да курку һәм ихтирам уятты, ләкин гаскәрләрдә нәфрәт тудырмады. Шуңа күрә без аның яңа падишаһ буларак үз хакимлеген шулкадәр ныгыта алуына гажәпләнмибез, чөнки подданныйларын бөлгенлеккә төшерсә дә, аларда да нәфрәт тудырмады. Нәфрәттән аны үзенң даны саклады. Северның улы Антонин шулай ук игътибарга лаек шәхес иде һәм, халыкны таңга калдырып, солдатлар күңеленә дә хуш килде. Ул теләсә нинди авырлыкка түзә, затлы ризыкларга исе китми, жебегәнлекне яратмый торган чын сугышчы иде. Шуның аркасында гаскәрләренң мәхәббәтен казанды да. Ләкин, колак ишетмәгән кансызлык һәм мәрхәмәтсезлек күрсәтеп, ул күпләп кеше үтерде һәм Александриядә яшәүчеләрнең барысын, ә Рим халкының яртысын кырып бетерде, подданныйларында нәфрәт уятты, хәтта үз даирәсендәгеләргә дә курку салды. Нәтижәдә ул үз гаскәренң күз алдында центурионнарының (38) берсе тарафыннан үтерелде.

Монда шунысын да искәртеп китү урынлы булыр: гомере үзенә кадерле булмаган кемсәләрнең падишаһ гомеренә кул сузулары, ихтимал. Шулай булгач, шашкан кеше кулыннан үлүдән котылу өчен, ышанычлы әмәл юк. Ләкин моннан артык куркырга ярамый, чөнки андый кул сузулар бик еш булмый. Тик үзендә хезмәт итүче кешеләрне һәм үз даирәндәге вазифалы затларны мәсхәрәләмәскә, ягъни Антонин кебек эш итмәскә кирәк. Антонин теге центу-

рионның бертуганын хурлыклы үлемгә дучар итә, аның үзенә һәр көн үлем белән яный, шулай булуга карамастан аны үзенә тән сакчысы итеп тотуын дәвам итә. Бу акылсызлык Антонинны һәлакәткә китерми кала алмый иде, һәм, белгәнебезчә, шулай булып бетте дә.

Хәзер Коммодка мөрәжәгать итик. Коммод, Маркның улы буларак, нәселдән килгән хакимиятне беринди авырлыксыз гына кулында тотып тора ала иде. Әгәр дә ул әтисе юлыннан киткән булса, моның белән халыкны да, гаскәрне дә бик яхшы канәгатьләндерер иде. Ләкин ул, рәхимсез һәм намуссыз кеше буларак, куштанланып, гаскәргә ярарга тырышты һәм, аңа таянып, халыкны таларга ниятләде. Әмма ул, көрәш мәйданында гладиаторлар белән сугышып, үзенә императорлык дәрәжәсен түбәнсетте, моннан тыш та император бөөклегенә лаек булмаган күп әшәкелекләр эшләде, нәтижәдә гаскәрләр аны санга сукмый башладылар. Берәүләрдә нәфрәт тудырып, икенчеләрен жирәнәп карарга мәжбүр итеп, ул үз даирәсендә туган фетнә нәтижәсендә үтерелде.

Максиминның сыйфатлары турында сөйләүгә күчик. Ул сирәк очрый торган сугышчан кеше иде. Александр үзенә йомшаклыгы белән гаскәрләрнең ачуын кузгатканнан соң, алар Максиминны император дип игълан иттеләр. Ләкин аңа озак идарә итәргә туры килмәде, чөнки гаскәрләрдә үзенә карата нәфрәт һәм мыскыллау хисе тудырды. Беренчедән, кайчандыр Фракиядә сарык көтүчесе булуы (бу хәл, аның

подданныйлары карашынча, хурлык иде), икенчедән, император булып игълан ителгәч, Римга императорлык дәрәжәсен күрсәтә торган билгеләр алырга баруны кичектерүе, үзенен префектлары (39) аша Римда һәм башка жирләрдә чиксез рәхимсезлек белән жәзалаулар үткәрүе аркасында ул үзенен яманатын чыгарды. Чыгышы түбән булудан көлүчеләрнен мыскыллауларына кансызлыгы аркасында туган нәфрәт килеп өстәлдә. Шулай итеп, аңа каршы әүвәл — Африка, аннан соң Сенат һәм бөтен Рим халкы баш күтәрдә, һәм, ниһаять, фетнәгә бөтен Италия тартылды. Фетнәгә Максиминның рәхимсезлегеннән һәм Аквилеяны камап тору авырлыгыннан ачулары кабарган үз солдатлары да кушылды: императорның дошманнары күп икәнлеген күргәч, алар кыюланып киттеләр һәм аны үтерделәр.

Бик сәләтсез һәм сизелмичә дә төшеп калган ударәчеләр булганлыктан, Гелиогабал, Макрин һәм Юлианга мин тукталып та тормыйм һәм нәтижә ясып башлыйм. Хәзерге вакытта падишаһларга үз гаскәрләренә ярарга тырышунның әллә ни кирәге юк. Дөрәс, гаскәрләр хәзер дә кайгырту таләп итәләр. Әмма бу жиңел хәл ителә, чөнки хәзерге падишаһлар, Рим империясендәгедән аермалы буларак, аерым төбәкләрнен ударәчеләре һәм хакимиятләре белән тыгыз бәйләнештәге солдатлар белән эш итмиләр. Шуңа күрә ул вакытта, гаскәр зур көчкә ия булганлыктан, солдатларга ныграк ярарга тырышырга кирәк булса, хәзер исә, төрек һәм

Мисыр солтаннарыннан башка, барлык падишаһлар өчен дә халыкка ярау мөһимрәк, чөнки халык зур көч тәшкил итә.

Төрөк солтаны унике меңлек жәяүле һәм унбиш меңлек атлы гаскәр белән уратып алынган була. Башка падишаһлардан ул шуның белән аерыла да. Аның державасының ныклығы һәм иминлегенә әнә шул гаскәрләргә бәйле. Андый падишаһ, барлык мәшәкәтләрен ташлап, ирексездән гаскәр белән дус булырга тырышырга тиеш. Шулай ук солдатлардан бәйле булган Мисыр солтанына да, халыкка зарар китереп булса да, гаскәрләр белән тату яшәргә кирәк. Игътибар итегез, Мисыр солтаны идарә итә торган дәүләт, төзелешен ягыннан, башка дәүләтләргә охшамаган, аны христиан дөньясындагы папалык белән генә чагыштырырга мөмкин. Бу дәүләтне нәселдән килә торган дини тәатарга ярамы, чөнки солтанның варисы булып балалары түгел, ә шушы очрак өчен махсус вәкаләтләр бирелгән затлар тарафыннан сайланган алмашчы тора. Бу алмашчыны яңа дини тәатар булмый, чөнки бу тәртип күптәннән дәвам итә, шунлыктан солтанга яңа падишаһлар хәл итә торган авырлыкларны чишәргә туры килми. Шулай итеп, дәүләттә яңа солтан булуга карамастан, оешмалар иске, һәм алар, гадәти мирас рәвешендә, хакимиятнең давамлылыгын тәэмин итәләр.

Ләкин тикшерелә торган темага кайтыйк. Югарыда әйтелгәннәр шуны күрсәтә: императорларны һәлакәткә китерүче төп сәбәп —

аларны күралмау яусә санга сукмау. һәм ни өчен капма-каршы ысуллар белән эш итүчеләрнен бары тик икесенә генә — бәхетле, ә башкаларына бәхетсез язмыш насып булды? Эш шундаки, Пертинакса һәм Александрга яңа падишаһлар буларак тәхет варисы булган Маркка охшарга тырышу файдасыз гына түгел, хәтта зарарлы да иде. Ә Коммодның һәм Максиминның исә Северга охшарга тырышулары һәлакәткә китерде, чөнки алар аның үрнәгенә иярәп эш итәрдәй дәрәжәдә батырлыкка ия түгелләр иде. Яңа падишаһ яңа дәүләттә Маркка иярергә дә, Северга охшарга тырышырга да тиеш түгел иде. Ул Севердан — яңа дәүләткә нигез салу үзенчәлекләрен, Марктан инде тотрыклы һәм нык дәүләтне саклап калу өчен кирәк булган иң яхшы һәм иң лаеклы сыйфатларны үзләштерергә тиеш иде.

XX бүлек

НЫГЫТМАЛАР ҺӘМ ПАДИШАҖЛАР ДАМИ КУЛЛАНА ТОРГАН БАШКА ЧАРАЛАР ФАЙДАЛЫМЫ

Падишаһларның кайберләре, үз хакимиятләрен ныгыту өчен, подданныйларын коралсызландырдылар, башкалары исә яулап алынган шәһәрләрнең гражданны арасында таркаулык тудырырга булышлык иттеләр; берәүләр аңлы рәвештә үзләренә дошманнар булдырдылар, башкалар исә үзләре хакимияткә килгәндә шик

тудыручыларда теләктәшлек уятуны өстенрәк күрделәр; берәүләр ныгытмалар салдылар, икенчеләре исә ныгытмаларны таркаттылар һәм нигезенә кадәр жимерделәр. Теге яки бу карар кабул ителгән дәүләтләрдә вазгыятләрнең нинди булганлыгын белми торып, бу ысулларның кайсысына да булса өстенлек бирү кыен. Ләкин мин, ошбу тема мөмкинлек биргән дәрәжәдә, вак-төякләрне бер якка куеп торып, бу ысуллар турында фикеремне әйтергә тырышчакмын.

Шулай итеп, яңа падишаһларның беркайчан да подданныйларын коралсызландырганнары булмады. Киресенчә, әгәр дә подданныйлар коралсыз булсалар, яңа падишаһлар аларны коралландырдылар, чөнки, подданныйларны коралландырып, син үз гаскәреңне барлыкка китерәсең, берәүләрнең ышанычын яулыйсың, икенчеләренен ышанычын ныгытасың һәм, шулай итеп, подданныйларның күпчелеген үзеңә тарафдар итәсең. Барлык подданныйларны да коралландырып бетерү мөмкин түгел. Ләкин аларның бер өлешен генә булса да шул рәвешле рухландырсаң, бу аларның калганнарына да зур ышаныч белән таянырга мөмкинлек бирәчәк. Беренчеләре, үзләренә өстенлек бирүеңне күреп, сиңа рәхмәтле булачаклар, икенчеләре, күбрәк йөк тартучыларны һәм куркынычка ешрак юлыгучыларны бүләкләргә дә кирәк дип, сиңе кичерәчәкләр. Әмма подданныйларны коралсызландырып, син ышанмавың белән аларны кимсетәчәксең, үзеңнең куркаклыгыңны, шикчеллегеңне күрсәтә-

чәксең. Ә падишаһларның бу сыйфатлары кичерелми. Гаскәрсез тора алмаганлыктан, син ирексездән яллы гаскәргә мөрәжғәтә итәргә мәжбүр булачаксың. Ә яллы гаскәрнең нәрсәгә яраклы булуы турында югарыда сүз булды инде. Бик яхшы солдатлар булсалар да, сине гайрәтле дошманнардан һәм ышанычсыз подданныйлардан сакларга аларның көче җитмәячәк.

Әмма, инде әйткәнемчә, яңа падишаһлар яңа дәүләтләрдә һәрвакыт үз гаскәрләрен төзеделәр. Бу факт күпләгән тарихи мисаллар белән раслана. Шулай да падишаһ иске дәүләткә яңа биләмә куша икән, ул вакытта, яулап алуга булышлык күрсәтүчеләрдән тыш, барлык яңа подданныйларны коралсызландырырга кирәк. Яулап алуга булышлык күрсәтүчеләргә исә иркен тормышка күнегергә һәм ял итәргә мөмкинлек бирергә кирәк. Һәм, ахыр чиктә, гаскәрләрдә падишаһ тирәсендә яшәүче төп подданныйларны гына калдыру отышлырак.

Безнең зирәк акыллы борынгы бабаларыбыз Пистойяны — ызгышлар белән, ә Пизаны ныгытмалар белән кулда тотарга кирәк дип әйтә торган булганнар, шунлыктан, хакимиятләрен ныгыту өчен, үзләре хужа булган кайбер шәһәрләрдә үзара ызгыш-талашлар чыгуны хуплаганнар. Италия чагыштырмача тотрыклы хәлдә булган вакытларда бу ысул максатка ярашлы булса да, мондый өйрәтүләрнең хәзерге вакытта яраклы булуы икеле, чөнки ызгыш-талашларның яхшылык белән тәмамлануына мин шикләнәм. Алай гына да түгел, әгәр дош-

ман килсә, тар-мар ителү котылгысыз булачак, чөнки көчсезрәкләр һөжүм итүчеләргә кушылачак, ә көчлеләр исә үзләре генә шәһәрне яклап кала алмаячак.

Венециялеләр үз кулларындагы шәһәрләрдә, ихтимал, нәкъ мин әйткән сәбәпләр аркасындадыр, гвельфларның һәм гибеллиннарның дошманлашуын хупладылар. Ызгышлар белән мавыккан гражданныр көчләрен аларга каршы берләштермәсеннәр өчен, эшнә кан коюларга ук житкермичә, тегеләрен дә, боларын да берберсенә каршы котырттылар. Ләкин, күргәнебезчә, бу аларга файда китермәде: Вайла янындагы сугышта тар-мар ителгәннән соң, шәһәрләрнең башта кайберләре, ә аннан соң, кыюланып китеп, калганнары да венециялеләрдән аерылдылар. Шулай итеп, мондый ысуллар идарәченең көчсезлеген раслыйлар: ныклы һәм кыю хакимият беркайчан да таркаулыкка юл куймаячак. Шунисын да әйтергә кирәк: дошманлашуны хуплау тыныч вакытта падишаһка подданныйларны кулда тотарга ярдәм итсә дә, сугыш вакытында дошманлашуның һәлакәткә китерәчәге аермачык.

Киртәләрне жимерүе һәм дошманнарны тар-мар итүе белән падишаһ, һичшиксез, бөөкләккә ирешә. Шуның өчен фортуна, яңа падишаһны күтәрергә теләсә, аңа дошманнарны үзе жибәрә. Аларны жиңеп, фортуна куйган баскычтан падишаһ өскә үрмәли. Ләкин күп кенә гакыллы падишаһлар, уңай шартлар туганда, зур осталык белән үзләренә дошманнар

барлыкка китерәләр һәм, аларны жиңеп, тагын да зуррак бөөклеккә ирешәләр. Бу бигрәк тә яңа падишаһлар өчен файдалы, чөнки нәсел дәвамчысы булган падишаһларга караганда аларга танылу мөһимрәк.

Еш кына падишаһлар, бигрәк тә яңалары, вакытлар үтү белән башта үзләре шикләнеп караган кешеләрнең тугрылыклырак һәм файдалырак булып чыгуларына ышаналар. Сиена хакиме Пандольфо Петруччи дәүләт белән элек ышанычсыз саналган кешеләргә таянып җидәрә иткән. Ләкин монда абстрактлаштырырга ярамый, чөнки барысы да вазгыятьләргә карап үзгәрергә мөмкин. Элегрәк падишаһка дошман булганнар, үз дәрәжәләрен саклап калу өчен, падишаһның яклавына мохтаж икән, аларның теләктәшлегенә ирешү бер дә авыр эш түгел. Һәм алар, үзләре турындагы элекке фикернең ялгышлыгын исбатларга теләп, падишаһка тагын да тырышыбрак хезмәт итәчәкләр. Шулай итеп, болар, падишаһның мәрхәмәтенә ышанып, үз рәхәтлекләре турында гына кайгыртучыларга караганда, падишаһ өчен файдалырак булачаклар.

Тикшерелә торган тема таләп иткәнгә, мин гражданның бер төркеме ярдәмендә хакимияткә килгән падишаһларның исләренә төшерергә теләм: ярдәм иткәннәрнең нияtlәре турында уйланыгыз! Әгәр дә хикмәт чын күңелдән сезгә бирелгәнлектә түгел, ә элеккеге җидәрәдән риза булмауда икән, андый кешеләрне канәгатьләндерү мөмкин булмаган кебек, алар

белән дуслыкны саклап калу да гадәттән тыш авыр. Әгәр без борынгы һәм хәзерге тормыштан мисаллар үрнәгендә моның сәбәбенә төшенергә теләсәк, элекке хакимият белән риза булмыйча, түнтәреш-фетнә ясарга булышлык итүчеләрнең дуслыгын саклап калуга караганда, элекке хакимияттән канәгать булганлыктан, яңа падишаһны дошманнарча каршылаучыларның дуслыгын яулап алу һәрвакыт күпкә жиңелрәк икәнлеген күрербез.

Падишаһлар, үз хакимиятләрен куәтләндерү өчен, элек-электән ныгытмалар салдырганнар. Бу ныгытмалар, йөгән белән дилбегәдәй, фетнә күтәрергә ниятләүчеләрне тыеп торырга ярдәм иткәннәр һәм, дошман кинәт һөжүм иткән очракта, ышанычлы яшеренү урыны да булып торганнар. Элек-электән килүче бу гадәтне мактыйм. Ләкин мессер Никколо Вителлиның, шәһәрне үз кул астында калдыру максатыннан чыгып, Чинта ди Кастеллода ике ныгытманы жимереп, жир белән тигезләү турындагы әмере дә хәтердә. Чезаре Борджа тарафыннан үз биләмәләреннән куылган Гвидо Убальдо, элекке жирләренә кайту белән, бу илдәге барлык ныгытмаларны нигезләренә кадәр жимергән. Шундый юл белән ул дәүләтне үз хакимлегендә тоту жиңелрәк булчак дигән нәтижәгә килгән. Болоньяга кире әйләнеп кайткан Бентивольяның гаиләсе дә нәкъ шулай эшләгән. Димәк, ныгытмаларның файдалы яисә файдасыз икәнлегенә вазгыятьләргә бәйле булып чыга: бер очракта алар файда китерсә, икенче очракта

зыян салырга мөмкиннәр. Тәфсилләбрәк аңлатырга теләм: тышкы дошманнарға караганда үз халкыннан ныграк курыккан падишаһларға ныгытмалар төзү файдалы, ә үз халкына караганда тышкы дошманнардан ныграк курыккан падишаһка ныгытмалар кирәк түгел. Мәсәлән, Миланда герцог Франческо Сфорца төзеткән замок Сфорцалар нәселенә дәүләттә булып үткән барлык чуалышларға караганда да күбрәк зыян китерде. Шунның өчен ныгытмаларның иң яхшысы — үз халкында нәфрәт тудырмау. Әгәр дә халкың сиңа нәфрәтле икән, бернинди ныгытмалар да сине коткарып кала алмаячак, чөнки халык коралга ябышса, аңа һәрвакытта да чит җирләрдән ярдәм килеп җитәчәк. Безнең көннәрдә графиня Форлидан башка беркемгә дә ныгытмаларның файдасы булмады. Ире граф Джироламо үлгәннән соң, баш күтәргән халыктан ул замокка кереп качып котылды һәм, Миланнан ярдәм көтөп алып, яңадан хакимияткә кайтты. Вакыты шундый иде — читтән беркем дә халыкка ярдәм күрсәтә алмады. Ләкин соңрак, Чезаре Борджа аның замогын камап алгач, графиняга нәфрәтле халык чит җирдән килүчеләргә кушылгач, ныгытма инде аңа да ярдәм итмәде. Шулай итеп, ныгытмалар төзүгә караганда графиня Форли үз халкында нәфрәт тудырмаса тырышса, күпкә ышанычлырак булган булыр иде.

Югарыда әйтелгәннәрнең барысын да тикшереп чыкканнан соң, мин шундый нәтижәгә киләм: ныгытма төзүчеләрне дә, ныгытма

төземәүчеләрне дә хупларга кирәк. Әмма, ныгымта диварларына ышанып, халыкта нәфрәт тудыруларына борчылмаучылар гаепләүгә лаек.

XXI бүлек

ҮЗЕН ИХТИРАМ ИТСЕННӘР ӨЧЕН, ПАДИШАҢ НӘРСӘ ЭШЛӘРГӘ ТИЕШ

Сугыш хәрәкәтләре алып бару һәм гадәти булмаган гамәлләр кылу нәтижәсендә килгән ихтирамга падишаһ бүтән берничек тә ирешә алмый. Хәзерге идарәчеләрдән Испания короле Фердинанд Арагонский мисалына мөрәжғәгать итәм. Башта, көчсез булганлыктан, аны яңа падишаһ дип атап булыр иде. Сонрак абруе һәм үз-үзен тотышының камиллеге белән ул христиан дөньясының иң дәрәжәле короленә әйләнде. Аның барлык эшләре бөөклек белән сугарылган һәм кайберләре хәтмә таң калырлык. Аның куәтененң нигезен Гренада өчен сугыш төшкү итте. Тәхеткә килеп озак та үтмәде, ул, ил эчендәге тынычлыктан файдаланып, үзенә комачаулауларыннан да курыкмыйча, сугыш башлады һәм Кастилия бароннарын сугыш белән шулкадәр мавыктырды ки, тегеләр хәтмә фетнәләр турындагы уйларын да оныттылар. Шул вакыт эчендә король, бароннарга сиздермичә генә, бөтен хакимиятне үз кулына туплады һәм аларны үз йогынтысына буйсындырды. Гаскәр тоту өчен кирәкле акчаны ул Чиркәүдән һәм халыктан алды һәм, сугыш дәвам иткән арада,

үз гаскәрен төзеде. Алга таба бу гаскәр аңа дан кутерде. Аннан соң, тагын да мөһимрәк чыгышлар ясарга ниятләп, һаман да динне яклаучы буларак эш йөртөп, ул дин хакына мәрхәмәтсезлек кылды: марраннарны (40) сөрөп жибәрде һәм корольлекне алардан чистартты. Моннан да аяусыз, шул ук вакытта гадәти булмаган эшне күз алдына кутерү дә кыен. Шул ук сылтау белән ул Африкада жирләр яулап алды, Италиядә сугыш кампаниясе алып барды һәм, ниһаять, Франция белән сугышка керде. Шулай итеп, ул, вакыйгалар агышы артыннан йотылып күзәтүче подданныйларын даими киеренкелектә тотып һәм сокландырып, бөек нияtlәрен тирән акыл белән уйлап тормышка ашыра барды. Бу эшләр бер-берсенә шулкадәр үрелеп килделәр ки, падишаның үзенә каршы ниндидер усал нияtlәр кору өчен вакыт та калмады.

Падишаның бөеклегенә шулай ук, анын дәүләтендә гадәти булмаганча, әйттик, мессер Бернабо да Милано үрнәгендә, гамәл кылуы да ярдәм итә. Икенче төрлө әйткәндә, кем дә булса тыныч тормышта шактый зур әһәмияткә ия (яхшы яки яман) эш кыла икән, аны шундый итеп данларга яки жәзаларга кирәк ки, бу вакыйга хәтерләрдә мөмкин кадәр озаграк сакланырлык булсын. Ләкин падишаһ өчен иң мөһиме — барлык гамәлләре белән бөек акылга ия мәшһүр кеше дигән шөһрәт казану.

Үзен ачыктан-ачык дошман яки дус итеп игълан иткәндә дә падишаны хөрмәт итәләр.

Ягъни бер якны яклау һәм икенче якка каршы һич икеләнүсез сугышу аның өчен, битарафлыкка караганда, һәрвакыт отышлырак. Чөнки ике көчле хаким көрәшә башласа, жиңү яулаячагының синең өчен йә куркыныч, йә куркынычсыз булуы, ихтимал. Әмма ике очракта да сугышка ачыктан-ачык һәм кыю рәвештә керешүен хәерлерәк. Чөнки, беренче очракта, сугышта катнашмыйча син жиңүченең табышы булачаксың, жиңелүчене шатландырачаксың, һәм ул канәгать калачак. Ә үзең беркемнән дә яклау таба алмаячаксың, чөнки авыр вакытта үзен ташлаган союздашны жиңүче кире кагачак, ә кулыңа корал тотып, аның язмышын бүлешергә теләмәсәң, жиңелүче дә сине үз итмәячәк. Этолияләр, римлыларны куарга дип, Антиохны Грециягә чакыргач, ул ахейялыларга — римлыларның союздашларына — сугышта катнашмаска өндәүче ораторларын жибәрә. Ахейялылар, эшне хәл итү өчен, киңәшмә жыялар, һәм шунда Антиохның легаты аларны кулга корал алмаска чакыра. Ә римлыларның легаты исә, дәүләт өчен яхшы һәм файдалы сугышта катнашмау карарына килүдән дә начаррак нәрсә юк, чөнки андый карарны кабул итсәгез, сез өлешсез һәм дәрәжәсез калачаксыз, жиңүчегә корбан булачаксыз, ди.

Дус булмаганнар һәрвакыт чиртә калырга өнди, ә дус, кулга корал алып, ачыктан-ачык сугышка бергә керергә чакыра. Кыюсыз падишаһлар, хәвефтән котылып калу өчен, кагыйдә буларак, катнашмау юлын сайлыйлар, һәм, кагыйдә буларак, бу аларны һәлакәткә китерә.

Аның каравы әгәр син сугышучы якларның берсен куркусыз рәвештә яклап сугышка керсән, һәм синең союздашың жиңсә, нинди генә көчле булса да һәм син аңа ничек кенә бәйлә булсан да, ул сиңа бурычлы булачак: кешеләр яхшылыкка ачыктан-ачык начарлык белән жавап бирердәй (союздашына һөжүм итәрдәй) дәрәжәдә үк намуссыз түгелләр бит. Өстәвенә жиңү яулаган як берни белән дә исәпләшмәслек дәрәжәдә, аерым алганда, гаделлекне бозар дәрәжәдә үк тулы булмый. Әгәр дә инде син яклаган як сугышта жиңелсә, ул сине үзенә алып, булдыра алган кадәр ярдәм итәчәк. Ягъни бәхетсезлектә (ихтимал, аның бәхете әле яңадан туар!) син аңа иптәш булачаксың.

Икенче очракта, ягъни сугышучы якларның берсе дә куркыныч тудырмаганда, икесенең берсенә кушылу бигрәк тә акыллы гамәл була, чөнки син берсенең ярдәме белән икенчесен тармар итәчәксең. Гәрчә жиңүче акыллырак булса, дошман якны ул юк итәргә түгел, ә коткарырга тиеш иде; жиңүдән соң син союздашыңны үз хакимлегенә буйсындырачаксың, ә ул синең ярдәм белән котылгысыз рәвештә жиңү яулаячак.

Монда тагын бер нәрсә турында искәртеп китү урынлы булыр: әгәр дә, югарыда әйтелгәнчә, зарурлык мәжбүр итмәсә, үзеңнән көчлеләр белән союзга керүдән саклану яхшырак. Чөнки жиңгән очракта көчле союздаш сине тулаем үз кулына алачак. Ә падишаһ башка падишаһларга бәйлелеккә элөгүдән сакланырга

тиеш. Венециялеләр, мисал өчен, андый союздан сакланырга мөмкинлекләре булса да, Милан герцогына каршы Франция белән союзга керделәр. Ахыр килеп, шуның нәтижәсендә венециялеләр тар-мар ителде. Ләкин союзга керүдән котылу чарасы булмаса (папа һәм Испания Ломбардиягә гаскәрләр жибергәч, флоренциялеләр шундый хәлдә калган иде), мин югарыда күрсәткән сәбәпләр буенча, падишаһ сугышка катнашырга тиеш. Әмма дәрәс карар кабул итүгә артык ышанырга ярамый, киресенчә, теләсә нинди карарның хаталы булу ихтималын алдан ук чама-ларга кирәк, чөнки бер күңелсез хәлдән сакланып, икенчесенә элөгүең бар. Ләкин гакыллылык шуннан гыйбарәт тә инде: кайвакыт барлык мөмкин булган күңелсезлекләргә исәпкә алып, явызлыklarның иң кечкенәсен яхшылыкка сарга кирәк була.

Падишаһ шулай ук сәләтлеләргә якларга, талантлы кешеләргә хупларга, нинди дә булса һөнәре яки осталыгы белән аерылып торганнарга ихтирам күрсәтергә тиеш. Гражданның да сәүдәгә, жир эшенә һәм һөнәргә бирелү теләге уятырга тиеш. Берәүләр, үз биләмәләрен тартып алудан курыкмыйча, аларны төзекләндерсеннәр, икенчеләр, салымнар белән бөлдүдән шикләнмичә, сәүдә ачсыннар. Алай гына да түгел, шәһәрне һәм дәүләтне яхшырту, үстерү турында кайгыртучылар өчен падишаһның бүләкләре дә булсын. Моның өчен елның кулай вакытында ул бәйрәм һәм тамашалар белән халыкның күңелен ачарга тиеш. Һәрбер

шәһәр цехларга һәм трибаларга бүленгәнлектән, падишаһ кайвакыт, хөрмәт итү үзеннән, аларның жыелышларында катнашырга, үзен юмартлык, олы жанлылык үрнәге итеп танытырга тиеш. Шул ук вакытта ул үзенә абруен һәм бөеклеген катгый сакласын, һәр гамәле матур сыйфатлары белән үрелеп барсын.

XXII бүлек

ПАДИШАҢНЫҢ КИҢӘШЧЕЛӘРЕ ТУРЫНДА

Киңәшчеләр сайлау падишаһ өчен шактый зур әһәмияткә ия. Ә аларның яхшы яки начар булуы падишаһның төплелегенә бәйле. Падишаһның акылы турында иң беренче чиратта аның үзенә кемнәрне якынайтуыннан чыгып нәтижә ясыйлар. Әгәр дә алар тугры һәм сәләтле кешеләр икән, падишаһның гакыллы кеше булуына һәрвакытта да ышанырга мөмкин, чөнки ул аларның сәләтләрен таный белгән һәм тугрылыкларын саклап кала алган. Әгәр дә алар андый булмаса, падишаһ турында да шундый ук нәтижәгә киләчәкләр, чөнки, начар ярдәмчеләр сайлап, ул инде үзенә беренче хатасын ясаган дигән сүз. Сиена идарәчесе Пандольфо Петруччини ярдәмчесе мессер Антонио да Венафроны белгән һәркем шундый ярдәмче сайлый белгән Пандольфонның үзенә дә абруйлы булуына шикләнмәс иде.

Чөнки кеше акылы өч төрдә була: беренчесе — барысына да үзе төшенә; икенчесе —

башкалар төшенгәнне аңлыи ала; өченчесе — үзе бернәрсәгә дә төшенә алмыи һәм башкалар төшенгәнне дә аңламыи. Беренче акыл — күренкле, икенчесе — шактыи зур, өченчесе — яраксыз. Әйтелгәннәрдән Пандольфоның акылы беренче төрдән үк булмаса да, икенче төрдән дә түбән булмавы шиксез. Кешеләрнең эшләрендәге һәм сүзләрендәге яхшы белән яманны аерырга сәләтле зат, үзе артык тапкыр һәм зирәк булмаса да, ярдәмчеләренең кинәшләрендә яхшыны начардан аера беләчәк һәм яхшылыгы өчен бүләкләсә, начарлыгы өчен шелтә белдерәчәк. Мондыи падишаһның ярдәмчеләре дә аны алдарга омтылмаячаклар һәм намус белән хезмәт итәчәкләр.

Ярдәмченең кем булуын һичбер ялгышсыз күрсәтә торган бер ысул бар. Әгәр дә ул падишаһны сайгыртуга караганда үзе турында күбрәк уйлыи икән, һәрбер эштә үз файдасын эзли икән, ул беркайчан да падишаһка яхшы хезмәтче булмаячак һәм падишаһ бервакытта да аңа таяна алмаячак. Чөнки дәүләт эшләре белән идарә итүче министр үзе турында түгел, ә падишаһ турында уйларга тиеш, падишаһка кагылышы булмаган нәрсәләр белән аны борчымаска тиеш. Ләкин үз чиратында падишаһ та аның эшенә тиешле бәя биреп, мал-мөлкәтен арттырып, аны рәхмәтле булу җепләре белән үзенә бәйләп, эш-йөкләмәләре һәм дан-хөрмәте белән бүлешеп, министрының тугрылыгын сакларга тиеш. Падишаһның бу гамәлләре министр падишаһның аннан башка торалмавын

күрөп белсен, житәрлек кадәр байлык һәм хөрмәткә ия булып та, тагын да яңа байлыктар һәм зуррак хөрмәт өмөт итмәсен, һәм шулай ук төрлө вазифалар биләгән хәлдә фетнэләрдә катнашудан саклансын өчен кылына. Падишаһ һәм министр үзләрен шулай тоталар икән — алар бер-берсенә ышана ала. Әгәр дә үзләрен башкача тотсалар, бу үйө бер, үйө икенче як өчен начар төмамлана.

XXIII бүлек

ЯЛАГАЙЛАРДАН НИЧЕК КОТЫЛЫРГА

Мин тагын бер мөһим вазгыятькә, дөрөс-рәгә, кеше табигатенә хас бер йомшаклыкка тукталырга теләм. Үзенчәлекле акылы, адәми затларны таный белүдә зирәклегә белән аерылып тормаган теләсә кайсы падишаһка да бу йомшаклыкка бирешмәү гаять авыр була. Мин ялагайлыкны һәм ялагайларны күздә тотам. Һәрбер падишаһның сарай даирәсендә ялагайларны күпләп күрергә мөмкин. Чөнки кешеләр шулкадәр шөһрәт сөючән һәм үз-үзләренә сокланучан, алар бу бәладән зур авырлык белән генә котыла алалар. Ләкин бәла тагын шунда да: ялагайлыкның тамырын корытырга жөрйәт иткән падишаһның үзенә карата нәфрәт туу куркынычы яный. Ялагайлыктан котылу өчен, кешеләр хакыйкәтне әйткән чакта аларга үпкәләмәвеңне күрсәтүдән дә яхшырак чара юк. Ләкин, икенче яктан, теләсә кемгә дөрөслекне

әйтпеп бирү мөмкинлеге бирелсә, сиңа тиешле дәрәжәдә хөрмәт күрсәтелмәячәк.

Бу Шуңа күрә зирәк падишаһка өченче юлны сайлау әйбәтрәк: ул берничә гакыллы кешегә генә ни уйласа, шуның барысын да әйтү хокукы бирергә тиеш. Әмма алары да бары тик ул нәрсә сораса, шул турыда гына әйтсеннәр, башка нәрсәләр турында түгел! Тик падишаһ барысы турында да үзе тәфсилләп сорашырга һәм аларның җавапларын тыңларга, карарны бары тик үзе һәм үзе кирәк тапканча гына кабул итәргә тиеш. Ышанычка лаек һәрбер киңәшче белән фикер алышканда үзенә түбәндәгечә тотарга кирәк: алар үз фикерләрен никадәр курыкмыйча әйтсәләр, шулкадәр синен күңеленә хуш киләчәкләрен аңлап торсыннар. Ләкин бу киңәшчеләрдән башка беркемне дә тыңламакка, билгеләнгән максатка туп-туры барырга, кабул ителгән карарны катгый рәвештә тормышка ашырырга кирәк. Башкача эшләгәннәр йә ялагайлыкка бирешә, йә, һәртөрле киңәшләргә колак салып, үзенә фикерен еш үзгәртә, шуның белән подданныйларының ихтирамын югалта.

Хәзерге заманнан падишаһның гамәл кылу рәвеше югарыда тасвирланганга капма-каршы булган бер мисал китерәсем килә. Император Максимилиан турында аның ышанычлы кешесе рухани Лука болай ди: ул киңәш тә сорамый, үзенчә дә эш итми. Император бик астыртын, үзенә ниятләрен ачмый да, киңәшми дә. Ләкин гамәлен тормышка ашыру барышында аның

ниятләре ачыла бара, императорның якын-тирә даирәсе алар турында бәхәс куптара башлагач исә, падишаһ, йомшак кеше буларак, үз ниятләреннән чигенә. Шуңа күрә бүген башлаган эш иртәгә юкка чыгарыла, императорның нәрсә теләвен һәм нәрсә эшләргә ниятләвен беркайчан да аңлап бетереп булмый, шуңа күрә аның карарына таяну да мөмкин түгел.

Шулай итеп, падишаһ һәрвакыт башкалар белән киңәшләшәргә тиеш. Ләкин башкалар теләгән чакта түгел, падишаһ нәкъ менә үзе теләгән вакытта гына. Кем дә кем үз ирке белән киңәш бирергә батырчылык итә икән, падишаһ аны кискен генә «урынына утыртырга» тиеш. Падишаһ барысы турында да үзе тәфсилләп сорашырга, ә сорауларга җавапны сабыр гына тыңларга тиеш. Әле алай гына да түгел, әгәр дә падишаһ ышанычлы кешеләрдән кемнеләр дәрәслекне әйтүдән саклануын сизсә, бу хәл аны борчуга салырга тиеш. Кайберәүләр гакыллы падишаһларның даны үсү нәкъ менә үз даирәсенә яхшы киңәшенә бәйле дип саныйлар. Әмма бу — ялгыш фикер. Чөнки бернинди ташлама ясап булмый торган кагыйдә болай да: гакылга ия булмаган падишаһка яхшы киңәш бирү файдасыз. Андый падишаһ бары тик гакыллы киңәшчесенә ышанса гына һәм тегесе аның өчен барлык карарларны кабул итеп барганда гына аның эшләре көйле барырга мөмкин. Әмма андый хәл озак дәвам итмәячәк, чөнки алга таба гакыллы киңәшче үзе падишаһка әйләнәчәк. Киңәшчеләре берничә икән, зирәклегә

чамалы падишаһ аларның капма-каршы фикер-ләрәннән дәрес нәтижә ясыў алмаячак һәм әле киңәшчеләренән үз ихтыяжлары турында гына уйлауларын да сизенмәячәк һәм тиешле чара да күрмәячәк. Моннан шундый нәтижә ясарга мөмкин: яхшы киңәшләрне кем генә бирмәсен, алар падишаһларның гакыллы булуыннан туалар, ә яхшы киңәшләрдән гакылсыз падишаһлар беркайчан гакыллыга әйләнми.

XXIV бүлек

НИ ӨЧЕН ИТАЛИЯ ПАДИШАҢЛАРЫ ДӘҮЛӘТЛӘРЕННӘН МӘХРҮМ КАЛДЫЛАР

Әгәр дә яңа падишаһ әлегә кагыйдәләргә акыл белән иярәп эш итсә, озакламый дәүләттә ул ныклап урнашачак һәм төхет варисы булган падишаһка караганда да үзен ышанычлырак хис итәчәк. Чөнки яңа падишаһ нәсел буенча килгәнгә караганда халыкта зуррак кызыксыну уята. Яңа падишаһның гамәлләре батырлык белән сугарылган булса, бу хәл кешеләрнең игътибарын нәселнең борынгылыгына караганда да ныграк җәлеп итә һәм үзенә тарта. Кешеләр үткән белән түгел, ә бүгенге көн белән мәшгуль лабаса. Бүгенге көндә бәхеткә ирешәләр икән, шуңа канәгать булалар һәм башканы эзләмиләр. Алай гына да түгел, әгәр яңа падишаһ үзен тиешенчә тотса, алар анын хакына тау күчерергә дә әзер булачаклар. Дәүләт төзегән һәм аны яхшы кануннар, яхшы

союздашлар, яхшы гаскәр, яхшы үрнәкләр белән ныгыткан падишаһ икеләтә данга күмеләчәк. һәм шулай ук падишаһ булып туып та, акылсызлыгы аркасында хакимияттән мәхрүм калганы икеләтә мәсхәрәгә дучар булачак.

Әгәр дә хакимиятләрен югалткан Италия падишаһлары мисалына мөрәжғәгать итсәк, ә андыйларга Неаполь короле, Милан герцогы һәм башкалар керә, без аларның иң йомшак яклары гаскәрләргә карата мөнәсәбәтләре икәнлеген күрербез. Мондый сәбәпләрне без югарыда бик тәфсилләп яздык. Андый падишаһларның кайберләре йә халык белән дошманлашты, йә, халыкны үз ягына аударып та, аксөякләр ягыннан үзенәң иминлеген саклый алмады. Чөнки мондый кимчелекләре булмаса, гаскәрле падишаһ хакимиятен югалтмый. Филипп Македонскийның (Бөек Александрның әтисе түгел, ә Тим Квинций тарафыннан тар-мар ителгән) дәүләте үзенә һөжүм иткән бөек дәүләтләр, ягъни Рим, Греция белән чагыштырганда зур түгел иде. Ләкин сугышчан рухлы булганга, шулай ук халыкны үзенә карата, аксөякләр ягыннан үзенәң иминлеген тәэмин итә белгәнгә, ул грекларга һәм римлыларга каршы күпьялык сугышка түзде. һәм ахырга таба, берничә шәһәрән югалтса да, үз патшалыгын саклап кала алды.

Шуңа күрә, озак еллар хакимлек итеп тә, дәүләтләрен югалткан безнең падишаһлар язмышка түгел, ә үзләренең булдыксызлыкларына үпкәләсеннәр. Тын вакытта давыл турында

уҗламаучан бөтен кешеләр кебек, тыныч ва-
кытта алар да туачак бәләләрне алдан күреп
эш итмәделәр. Авыр көннәр килгәч, һөжүмгә
каршы торуны оештырасы урында, качып ко-
тылуны кулайрак күрделәр. Янәсе, подданный-
лары, жиңүчеләрнең башбаштаклыгына чыдый
алмыйча, аларны хакимлеккә яңадан чакырыр-
лар. Башка чара булмаса, андый юл да ярый инде,
билгеле. Ләкин, тартып торгызуга ышанып
кына егылырга ярамаган шикелле, андый юлга
исәп тоту да — бик яман хәл. Сине бәладән
йолып калсалар да, бу синең өчен куркыныч юл,
чөнки син бәйлелеккә һәм түбәнсетүгә дучар
булачаксың. Дошманнан саклануның бары тик
синең үзеңә һәм синең батырлыгыңа бәйле
ысуллары гына яхшы, нигезле һәм ышанычлы
була.

XXV бүлек

КЕШЕЛӘРНЕҢ ГАМӘЛЛӘРЕНӘ КАРАТА ЯЗМЫШ ХӨКЕМЕ НИНДИ ҺӘМ АҢА НИЧЕК КАРШЫ ТОРЫРГА МӨМКИН

Дөньяда бөтен нәрсә белән язмыш һәм Алла
ударә итә, кешеләр исә үзләренең аңлау дәрә-
жәләре белән берни дә аныкмый, бернәрсәгә дә
каршы тора алмыйлар дип элек тә, хәзер дә күп
тапкырлар расланганын беләм. Моннан, үзеңне
төрле борчулар белән мәшәкатьләмичә генә, үз
язмышыңнан канәгать булып яшәү иң яхшысы
дигән нәтижә килеп чыга. Соңгы елларда моңа

ышанучылар бигрәк тә күбәйде, чөнки көтелмәгән, исәп ителмәгән үзгәрешләр безнең күз алдында шулкадәр еш булып тора ки, алар каршында кешенең алдан күрүчәнлегә бөтенләй көчсезләнеп кала. Булып тора торган хәлләр турында уйланганда, кайчак мин дә бу фикер белән килешә башлыйм.

Шулай да, үз ихтыярымда ирекле калып, язмыш бәлки безнең эшләрнең яртысы белән генә ударә итәдер, ә икенче яртысын (яки шул чамасын) кешеләрнең үз ихтыярына куядыр дип фараз итәм. Язмышны мин ярсып аккан елгага охшатыр идем. Елга да котырып ташыганда ярларыннан чыга, агачларны аудара, тораclarны жимерә, жирне юып агыза яки өеп куя; барысы да аннан качалар, аның көченә түзә алмыйча чигенәләр. Шулай икән, кешеләргә тыныч вакытта ук саклык чаралары күрү мәгъкульрәк түгелме? Елганың ярларыннан ташып чыгу ихтималын белеп, аның суын йә каналга юнәлтерлек, йә куәтле һәм куркыныч агымын туктатырлык корылмалар, плотиналарны алдан ук төзеп булмыймыни?

Язмыш та шулай ук: ул үзенең биниһая көчен батырлык киртә була алмаслык жирдә күрсәтә, куәтле басымын тоткарлыкларсыз тарафка юнәлтә. Язмыш кузгаткан ярсулы вакыйгалар ташкынында бәргәләнүче Италиягә карасагыз, аның бернинди плотинасы, тоткарлау корылмалары булмаган тигез жиргә охшаганлыгын күрерсез. Әмма ул Германия, Испания һәм Франция кебек батырлык яклавында булса, мондый

ташкын тумас, туган очракта да мондый ук жимерүләр алып килмәс иде. Шуның белән сүземне төгәллим һәм, гомумән, язмышка каршы тору зарурлыгы турында житәрлек әйтелде дип уйлыйм.

Падишаһларга килсәк, аларның холыкларында, кайбер үзенчәлекләрендә үзгәрешләр булмаган кебек тоелса да, безгә әле кичә генә имин яшәгән кайберәүләрнең бүген килеп хакимлекләреннән мәхрүм калуларын күзәтергә туры килә. Минем уйлавымча, без югарыда тикшергән сәбәпләр белән аңлатыла бу. Ягъни, турысын әйткәндә, падишаһ тулысы белән язмышка таянса, ул аның усал җилләренә каршы тора алмый. Шулай ук гамәлләре заман таләпләренә җавап биргән кешеләр иминлекләрен саклап кала, туры килмәгәннәре иминлекләрен югалта дип уйлыйм.

Чөнки без һәрбер кешенең үз алдына куйган максатына, ягъни байлыкка һәм данга ирешү өчен төрлечә эш итүен күрәбез: берәү — саклык белән, икенче берәү — кинәт ыргылып, берәү — көч белән, кемдер — осталык белән, берәү — түземлек белән, башка берәү — капма-каршы ысул белән... Үз ысулы һәркемне дә максатына китерергә мөмкин. Ләкин кайвакыт без ике кешенең дә бер үк ысул белән, мәсәлән, саклык белән эш итеп тә, икесенең берсе генә максатына ирешүен һәм, киресенчә, һәрберсе үзенчә, әйтик, берсе — саклык белән, икенчесе кинәт ыргылып эш иткәндә, икесенең дә берүк дәрәжәдә максатларына ирешүләрен

күрәбез. Бу нәкъ менә эш-гамәлләрнең заман таләпләренә туры килү-килмәвенә бәйле. Шунлыктан төрлечә килеп чыга да: ике төрле эш итүгә карамастан, икесе дә бердәй уңышка ирешәләр, һәм, икесе дә бертөрле эш итсәләр дә, максатка берсе генә ирешә.

Уңышның хикмәтләре дә шуңа ук бәйле: вакыт һәм шартлар уңай булганда, саклык һәм түземлелек белән эш итүченең эшләре гөрләп бара. Вакыт һәм шартлар үзгәрәп тә, эш-гамәлләр үзгәрмәсә, алга барыш туктала. Ничек кенә акыллы булсалар да, заман һәм шартларга яраклаша белүче кешеләр аз. Беренчедән, табигый сәләт өскә чыга, икенчедән, кеше үзен моңа кадәр уңыш казанып килгән юлдан чыткә тайпылырга мәжбүр итә алмый. Менә ни өчен кинәт ыргылу ысулын кулланырга вакыт җиткәч, сак эш иткән падишаһ моңа әзер булмый һәм шуның аркасында һәлак була. Әгәр дә аның холкы заманга һәм шартларга яраклашып үзгәрә барса, ул даими рәвештә иминлектә яшәр иде.

Папа Юлий һәрвакыт һичнәрсә белән исәпләшмичә эш кылды, вакыт һәм шартлар аңа гел уңай килеп торды, һәм шуңа да ул даими уңышка ирешә алды. Аның беренче гамәлен — Болоньяны яулап алуын искә төшерергез. Бу вакыйга әле мессер Джованни Бендиволья исән чакта ук булды. Венециялеләр — моңа каршы, Испания короле шулай ук риза түгел, Франция белән бу яулап алу турында сөйләшүләр генә бара иде әле. Ләкин папа үзенә хас ярсулык һәм гайрәт белән походка чыкты, һәм беркем дә

моңа каршы төшмәде: венециялеләр — куркуларыннан, Испания Неаполь корольлеген яңадан үз хакимлеге астында берләштерүгә ният итеп. Франция короле дә юл куйды, чөнки папа инде походта иде; Франция гаскәр белән ярдәм итүдән баш тартса, бу папа Юлийны ачыктан-ачык мыскыллау булып кабул ителәчәк һәм аның белән венециялеләргә каршы союз төзү планы жимереләчәк иде.

Кинәттән ясалган бу һөжүм папа Юлийга акыл белән эш итүче бер генә Чиркәү башлыгы да ирешә алмас уңыш китерде. Чөнки барысы да рәтләнгәнне һәм жайга салынганны көтеп, Римда калган булса (ә аның урынында теләсә кем шулай эшләр иде), Франция короле — мен төрле сылтау, ә башкалар меңләгән дәлил табып, яулап алуға каршы төшәрләр иде. Аның башка хәрби гамәлләре турында әйтеп тормыйм, алар барысы да шул ук төрдә булдылар һәм барысы да уңыш белән төгәлләнде. Идәрә итү дәвере кыска булганга, ул уңышсызлыкка очрамый калды. Әмма ул озаграк яшәп, саклык таләп итә торган заманнар килгән булса, аның иминлеге юкка чыгар иде, чөнки ул инде беркайчан да үз табигате тартып керткән юлдан тайпыла алмас иде.

Йомгаклап шуны әйтәм: фортуна тотрыклы нәрсә түгел, ә кеше үжәтлектән үз эш-гамәлләрен үзгәртсә теләми, шуңа күрә фортуна белән кеше арасында үзара килешү булганда, кеше имин яши, каршылык тууга ук аның иминлеге юкка чыга. Ләкин саклыкка караганда

кинәт һөжүм ясау яхшырак дүп уйлыым, чөнки фортуна хатын-кыз женесеннән, димәк, тыңлатырга теләүче аны дөмбәсләргә һәм тупкәләргә тиеш була. Андыйларга фортуна, эшкә салкын канлылык белән алынганнарга караганда, тизрәк бирелә. Шуңа күрә фортуна,— хатын-кыз кебек үк, яшьләреннән дустаны, ә яшьләре исә артык саклык белән эш итмиләр, фортунаны кыюлык һәм кайнар дуамаллык белән кулга ияләштерәләр.

XXVI бүлек

ИТАЛИЯНЕ ЯУЛАП АЛУГА ҺӘМ АНЫ ВАРВАРЛАРДАН АЗАТ ИТҮГӘ ЧАКЫРУ

Барлык әйтелгәннәр турында уйлана-уйлана һәм Италиядә яңа падишаһка хөрмәт һәм дан жырлар вакыт життәме, бу илдә гакыллы һәм батыр кеше үз даны һәм ватанының бәхете өчен теләсә нинди формага кертерлек материал бармы дүп, үз-үзем белән фикерләшкәч, мин мондый нәтижәгә киләм: яңа падишаһка, күтәрелеп чыгу өчен, хәзер шулкадәр күп уңайлыklar туды ку, моннан да кулайрак вакыт булыр дүп өметләнәсе дә юк. Бер көн килеп, Моисей үзеннән йөрәклеләген күрсәтә алсын өчен, Израиль халкы мисырлылар коллыгында яшәргә, Кир үз рухының бөеклеген ача алсын өчен, фарсылар мидиялеләр иҗе астында, Тезей батырлык кылсын өчен, афиналылар таркаулык кичерергә тиеш булсалар, хәзер дә италиялеләр

рухының батырлығы ачылсын өчен, Италиягә бүгенге хурлыклы хәлгә төшәргә: яһүдләрдән дә көчлерәк коллыкка юлыгырга, фарсыларга караганда да ныграк изү астында калырга, афиналыларга караганда да ныграк таркаулык кичерергә кирәк иде. Италиядә хәзер башлык та юк, тәртип тә юк, Италия тар-мар ителгән, таланган, жәфаланган, тапталган, көлгә әйләнгән.

Шундый мизгелләр булды ки: безнең алда Алла тарафыннан Италияне коткаручы итеп билгеләнгән зат тора кебек иде. Әмма ул, максатына җитеп килгәндә генә, язмышның мәрхәмәтсезлегенә тап булды. Италия исә, соңгы көчләрен жуя-жуя, үзенәң яраларын төзәтүчене — Ломбардияне — талаучылардан, Неаполь корольлеген һәм Тоскананы чамасыз зур салымнардан коткаручыны, үлекке жәрәхәтләреннән терелтүчене көтә. Ул, варварларның рәхимсезлегеннән һәм золымыннан коткаручы жибәрүне сорап, Аллага күпме догалар укый! Италия уртак байрак астына басарга ашкынып һәм әзер булып тора, тик ул байракны күтәреп баручыгына табылсын!

Италия бүгенге көндә иң зур өметләрен сезнең данлы нәселегезгә баглый. Батырлык һәм язмыш мәрхәмәте, Алла һәм Чиркәүнең (соңгысының башлыгы сезнең нәселдән) яклавы аркасында, сезнең нәсел Италияне азат итүне үз өстенә ала алыр иде. Әгәр дә сез югарыда аталган ир-егетләренәң тормышын һәм кылган гамәлләрен үрнәк итеп алсагыз, бу эш артык авыр да булмаячак. Ничек кенә сирәк тумасынналар һәм

ничек кенә гажәпләнү уятмасыннар, алар да бит барыбер — кешеләр, һәм аларның берсенә дә мондый уңай очрак туры килмәде. Чөнки аларның эше бик үк хак та, бик үк гади дә, Алланы бик үк канәгәтләндерә торган да булмады. Ә хәзерге көндәге эш — чын-чынлап хак эш, чөнки зарури сугыш — гадел сугыш, бердәнбер өмет багланган корал — изге корал. Монда шартлар чын-чынлап уңай, ә уңайлы шартлар булганда, авырлыктар чигенәләр. Бигрәк тә мин югарыда атап үткән ир-егетләреннән үрнәгенә иярәп эш итсәгез — моңа ирешерсез. Алладан гадәттән тыш, тиндәше булмаган фаллар килде: дингездә юл ачылды, кыядан су саркып чыкты, күктән жиргә манный бөртекләре яуды: сезнең нәселнең бөеклегенә нинди фараз булса, барысы да рас килде. Башкасын сез эшләргә тиеш. Безне ирекле ихтыярдан һәм данның безгә тиешле өлешеннән аермас өчен, Алла барысын да үзе башкарып бетерми.

Югарыда искә алынган италиялеләреннән үз максатларына ирешә алмавы һич тә гажәп түгел. Әмма сезнең нәсел максатка ирешәчәк. Икенче яктан караганда, Италиядә күпләгән түнтәреш-фетнәләр һәм сугыш хәрәкәтләре нәтижәсендә, сугышчан батырлык сүнгән кебек тоела. Бу анда иске тәртипләреннән начар булуы, ә яхшыларын кертү беркемнең дә кулыннан килмәү белән аңлатыла. Асылда исә, яңа кануннар һәм максатчан кагыйдәләр кертү, аларныкылап раслангач һәм бөеклек билгесе белән тамгалангач, падишаһка тиңсез дан китерә.

Италиядә исә теләсә нинди формага кертерлек материал җитәрлек. Аның һәрбер улы олуг батырлыкка ия, тик, кызганыч ки, башлыкларында гына бу сыйфат бик чамалы. Көрәш һәм зур булмаган бәрелешләрне алып карагыз: италияләр үзләренен елгырлыклары, тапкырлыклары, көчләре белән ничек аерылып торалар! Ләкин сугышларда ошбу сыйфатларын югалталар кебек. Барысына да гаскәр башлыкларының йомшаклыгы гаепле: араларында эшен яхшы белүчеләр булса да, аларны беркем дә тыңламады; һәрберсе үзен белдекле итеп күрсәтсә дә, шушы вакытка кадәр батырлыгы һәм уңышлары алдында баш иярлек берәү дә табылмады. Шуңа күрә узган егерме ел эчендә нинди сугышлар булып үтсә дә, италиялеләрдән төзелгән гаскәрләр һәрвакыт уңышсызлыкка очрадылар. Моңа иң элек Таро, аннан соң Алессандрия, Капуя, Генуя, Вайла, Болонья һәм Местри шаһит.

Әгәр дә данлы нәселегез ватанны коткаручы бөек ир-егетләр эзеннән барырга телә икән, беренче эш итеп ул үз гаскәрен төзөргә тиеш. Теләсә нинди гамәл гаскәрдән башка нигезен югалта, чөнки падишаһның иң тугры, иң батыр, иң яхшы солдатлары булмый. Алар аерым-аерым ни дәрәжәдә яхшы булсалар да, башында үзләрен хөрмәт итә һәм бүләкли белүче падишаһ торган гаскәргә берләшсәләр, тагын да яхшырак булачаклар. Италиялеләрнең батырлыгы илбасарлар һөжүмен кире кага алсын өчен, андый гаскәрнең булуы бик тә зарур. Дөрөс, испаннарның һәм швейцариялеләрнең жәяүле

гаскәрләре дәһшәтлеләрдән санала. Ләкин тегесен дә, монысын да кимчелексез дип әйтеп булмый. Димәк ки, башкачарак оештырылган гаскәрнең аларга каршы тора алуы гына түгел, алардан өстен чыгуы да, ихтимал. Чөнки испаннар атлы сугышчылардан куркып чигенәләр, ә швейцариялеләрне сугышта алардан чыдамлырак жәяүле гаскәр куркытырга мөмкин. Испаннарның француз атлыларыннан куркып чигенгәнлекләрен, ә швейцариялеләрнең испан жәяүле сугышчыларыннан жиңелгәнлекләрен без инде берничә мәртәбә күрдөк һәм шуңа инандык, алга таба да ышанырбыз әле. Соңгысын тулысынча күзәтеп бетерә алмасак та, Равенна янындагы сугышта, испаннарның жәяүле гаскәрләре швейцариялеләр үрнәгендә төзелгән немец гаскәрләре белән очрашканда, эш шуңа таба бара иде инде. Елгыр испаннар, кечкенә калканнарга ышыкланып, сөңгеләр астына үтеп керделәр һәм, үзләренә куркыныч янамаганлыктан, дошманны шундый итеп кырып салдылар — тегеләр берни эшли алмады. Әгәр испаннарга кинәт кенә атлы гаскәрләр ташланмаган булса, алар дошманның жәяүле гаскәрен ахырына кадәр тар-мар итәrlәр иде. Шулай итеп, теге һәм бу гаскәрнең кимчелекләрен өйрәнеп, атлы гаскәргә дә каршы тора ала, һәм жәяүле гаскәрдән дә курыкмый торган яңа гаскәр төзәргә кирәк. Моңа үйә яңа төр корал белән, үйә гаскәрне яңача оештыру юлы белән ирешеп була. Һәм болар барысы да падишаһка дан һәм бөөкләк китерә торган яңалыklar булчак.

Шулай итеп, бу очракны ычкындырырга яра-
мый: ничә еллар көткәннең соңында Италия
үзенең коткаручысын күрсен. Чит жир басып
алучыларыннан жәфа чиккән Италия халкы аны
нинди мәхәббәт һәм үч алуға сусау, нинди как-
шамас ышаныч, нинди күз яшьләре белән каршы
алыр иде! Моңы сүзләр белән аңлатып бетереп
булмый! Андый коткаручы алдында нинди ишек-
ләр ябылып иде икән? Аңа буйсынуны кем кире
кагар иде икән? Кемнең көнчелеге аның юлына
киртә була алып иде икән? Нинди генә италияле
аңа хөрмәт күрсәтмәс иде икән? Варварлар
хакимлегеннән күңел кайтаргыч ис аңкыганын
һәркем сизә. Шулай булгач, сезнең данлы нәсел
бу бурычны үз өстенә гадел эшләр кылынганда
гына була торган гайрәт һәм өмет белән кабул
итеп алсын иде дә, аның байрагы ышыгында
безнең ватанның даны үссен, аның житәкче-
легендә Петрарка (41) әйткән сүзләр тор-
мышка ашсын иде:

Батырлык вәхшилеккә ябырылып,

Һәм сугыш булып кыска.

Чөнки италияле йөрәгендә

Батырлык үлмәс һич тә!

ИСКӨРМӨЛӨР

(Тәржемәчедән)

МАКИАВЕЛЛИ Никколо (1469—1527), Италиянен сәясси фикер иясе, тарихчы («Флоренция тарихы»), язучы («Мандрагора» комедиясе). Италиянен авыр хәлгә төшүен аның сәясси таркаулыгыннан күргән һәм андый хәлне фәкать көчле дәүләт хакимияте генә жиңәргә сәләтле дип ышанган («Падишаһ»). Дәүләтне ныгыту максатында теләсә нинди чаралар да куллануга яраклы дип санаган.

Медичилар Флоренциядән куылгач (1494 ел), Макиавелли озак еллар дәвамында Флоренция жәмһүриятенен икенче канилеры (икенче канцеляриясе секретаре), жәмһүриятнен иң югары органы Синьория секретаре булып хезмәт итә (1498—1512 еллар).

1512 елда медичилар хакимияте торгызылгач, Флоренция белән Джулиано Медичи ыдарә итә башлый. Бу вакытта Макиавелли өчен кара көннәр башлана, ул эзәрлекләүләргә дучар ителә. Башта аның мал-мөлкәтенә арест салалар, аннан соң 14 ел буе эшләгән урынына — Синьориягә керүне тыялар. Ниһаять, 1513 елның башында, медичиларга каршы фетнә-түнтәрелеш оештыруда гаепләнеп, Макиавелли кулга алына, төрмәдә утырганда бик нык жәзалана. 1513 елның мартында, папа Юлий II үлеп, аның урынына Лев X исеме астында Джованни Медичи сайлану уңаеннан игълан ителгән амнистия буенча, Макиавелли иреккә чыгарыла.

Сәяси эшчәнлектән читләштерелгән Макиавелли зур борчылулар кичерә, ударә итү эшендәге гаять зур тәжрибәсен медичиларга тәкъдим итәргә тели һәм падишаһларга киңәш рәвешендә «Падишаһ» әсәрен яза. Бу әсәрне кемгә багышларга — Флоренция ударәчесе Джулиано Медичигамы яисә папа Лев X (Джованни Медичи) гамы дип икеләнгән вакытта, Джулиано Медичи вафат була, һәм Флоренция белән Лоренцо Медичи (папа Лев X ның бертуганының улы) ударә итә башлый. Шуннан соң «Падишаһ» әсәре Лоренцо Медичига багышлана. Әмма жәмһүрият эшендә актив катнашкан Макиавеллига үч итеп, Лоренцо Медичи үзенә багышланган әсәрне илтифатсыз калдыра (озакламый, 1518 елда, ул үзе дә 27 яшендә вафат була). Макиавеллиның бу әсәр ярдәмендә актив сәяси тормышка әйләнеп кайту хыялы тормышка ашмый кала.

Шулай итеп, күп гасырларны зур тантана белән кичкән бу әсәр үзенең юлын тирән кимсетелүләрдән башлап жибәрә.

МЕДИЧИЛАР — урта гасырларда Флоренциядә (Италия) мөһим роль уйнаган нәсел. Медичилар XV гасырда Европада иң эреләрдән булган банк-сәүдә компаниясенә нигез салалар. 1434—1737 елларда (1494—1512, 1527—1530 еллардагы өзеклекне кертмичә) Флоренция белән ударә итәләр. Иң билгеле вәкилләре: Козимо Медичи (1389—1464), 1434 елдан ударә итә; Лоренцо Медичи (1449—1492), 1469 елдан ударә итә; Франция королевасы Екатерина Медичи (1519—1589) да медичилар нәселеннән.

I бүлек

1. **СФОРЦА** — 1450—1535 елларда (XVI гасыр башындагы өзеклекне кертмичә) Милан герцоглары династиясе. Иң күренекле вәкиле Франческо Сфорца.

III бүлек

2. ЛЮДОВИК XII (1462—1515) — 1498 елдан француз короле, 1499 елдагы походы белән Италия сугышларын (1494—1559 еллар) яңадан башлый. Гаскәрләргә үзгәртеп кору, суд эшчәнлеген, салым һәм акча системаларын тәртипкә салу буенча реформалар үткәрә.

3. ЛОДОВИКО СФОРЦА МОРО — XV гасыр ахырында — XVI гасыр башында Милан һәм Ломбардия герцогы.

4. БӨЕК АНТИОХ III — Сүрия патшасы, б.э.к. 195 елда Ганнибалга сыену урыны бирә, б.э.к. 192 елда Грециягә килә, Рим белән каты сугышлар алып бара һәм б.э.к. 188 елда жиңелгәннән соң римлылар белән солык төзи.

5. КАРА VIII — 1494 елда Италиягә бәрәп керә һәм медичиларның куылуына булышлык күрсәтә.

6. ПАПА АЛЕКСАНДР — Александр VI (1431—1503) — 1492 елдан Рим папасы. Үзенәң улы Чезаре Борджанын чың өлкәләргә басып алу планнарын хуплаган. Сәясәткә көндәшләргә агу һәм кинжал белән юкка чыгарган. 1497 елда Савонаролань чиркәүдән куган һәм аның жәзага тартылуына ярдәм иткән.

7. ЧЕЗАРЕ БОРДЖА (якынча 1475—1507) — 1499 елдан Италиядә Романья өлкәсә идарәчесә. Үзенәң Рим папасы Александр VI ярдәмендә Урта Италиядә зур дәүләт төзөгән һәм анда чикләнгән хакимияткә ия булган. 1503 елда, әтисә үлгәннән соң, Романьяны югалта. 1506 елдан Наварра короле кондотьеры.

IV бүлек

8. БӨЕК АЛЕКСАНДР — Александр Македонский (б.э.к. 356—323) — б.э.к. 336 елдан Македония патшасы, Македония патшасы Филипп II нәң улы,

атаклы грек фэлсәфәчесе Аристотельдән тәрбия алган. Граник (б.э.к. 334), Исс (б.э.к. 333), Гавгамела (б.э.к. 331) янында фарсыларны жиңеп, фарсы патшалыгын үзенә буйсындырган, Урта Азиягә бәрәп кереп (б.э.к. 329) һәм Һинд елгасына кадәр жирләрне яулап алып, борынгы чорның иң зур дөньякүләм монархиясен төзөгән.

9. ДАРИЙ — б.э.к. 336—330 елларда идарә иткән фарсы патшасы, Александр Македонский тарафыннан жиңелгән.

10. ПИРР (б.э.к. 319—273) — б.э.к. 307—302 һәм б.э.к. 296—273 елларда Эпир патшасы. Тарент шәһәре ягында Римга каршы сугышкан, Гераклея (б.э.к. 280) һәм Аускулум (б.э.к. 279) янында жиңү яулаган. Соңгы жиңүгә зур югалтулар бәрәбәрәненә ирешкән һәм шуннан соң «Пирр жиңүе» («чамасыз кыйммәт бәягә ирешелгән уңыш» мәгънәсендә) дигән төшенчә барлыкка килгән.

VI бүлек

11. МОИСЕЙ — Библия буенча яһүд кабиләләре башлыгы, Яхве Алла аны, Кызыл диңгезнең кире чигенгән сулары аша алып чыгып, яһүдләрне фиргавен коллыгыннан коткарырга өндәгән. Моисейга Синай тавында Алла 10 изге канун язылган такта биргән. Яһүдләрдә, христианнарда һәм мөселманнарда Моисей (Муса) — пәйгамбәр.

12. БӨЕК КИР II (б.э.к. ? — 530) — б.э.к. 558 елдан фарсы дәүләтенен беренче патшасы. Мидияне, Лидияне, Кече Азиядәге грек шәһәрләрен һәм Урта Азиянең шактый зур өлешен яулап ала, б.э.к. 539 елда Вавилонны һәм Месопотамияне буйсындыра.

13. ТЕЗЕЙ — грек риваятьләренә караганда, б.э.к. якынча XIII гасырда Афинаның легендар патшасы. Тезей бик күп батырлыклар кылган, шул исәптән,

Прокрустны һәм Минотаврны жиңгән, амазонкаларга каршы сугышта һәм аргонавтлар походында катнашкан.

14. РОМУЛ — легендалар буенча Рим шәһәрәнә нигез салучы һәм аның беренче патшасы (б.э.к. VIII гасыр). Риваятьләргә караганда, Ромулны һәм аның игезәк туганы Ремны — Рея Сильвия һәм Марс Алла балаларын — ана бүре имезеп үстергән һәм көтүчеләр тәрбия кылган.

15. САВОНАРОЛА ДЖИРОЛАМО (1452—1498) — Флоренциядә доминикчылар монастыре башлыгы, медичилар тиранлыгына каршы чыга, Рим папалыгын фаш итә, чиркәүне тыйнаклыкка чакыра, гуманистик мәдәниятне мәжүсилектә гаепли һәм шул нигездә сәнгать әсәрләрен яндыруны оештыра. 1494 елда, медичиларны куганнан соң, Флоренциядә жөмһүрият урнаштырылуга ярдәм итә. 1497 елда чиркәүдән куыла һәм жәзалана (1498).

VII бүлек

16. НОБИЛЬЛӘР — аксөякләр.

VIII бүлек

17. АГАФОКЛ (б.э.к. 361 яки 360—289) — борынгы грекларда б.э.к. 317 яки 316 еллардан Сиракуза тираны (ударәчесе), б.э.к. 313 елга Сицилиядәге барлык грек шәһәрләрен диярлек яулап ала.

18. ГАМИЛЬКАР БАРКА (б.э.к. ? —229) — Карфаген дәүләте гаскәр башлыгы, Ганнибалның әтисе. I Пуни (пунилар — Төньяк Африкага күчеп утырган финикиялеләргә римлылар кушкан атама) сугышында римлылар өстеннән Сицилиядә (б.э.к. 247—241) байтак жиңүләргә ирешә, Испаниянең көньяк-көнбатыш

өлешен яулап ала (б.э.к. 237—229). (Макиавелли күрсөткөнчө, Гамилькар Карфагенлы белән Агафокл очрашсын өчен, аларның яшәү еллары тәңгәл килми.)

IX бүлек

19. НАБИД (Набис (б.э.к. ?—192) — б.э.к. 207 елдан Спарта тираны (ударәчесе), эре жирбиләүчеләрнең жирләрен конфискацияләп, аларны жирсез калган спарталыларга һәм илотларга бүлеп биргән. Ахейлылар союзына каршы көрәштә җиңелгән.

20. ГРАКХЛАР — бертуган Тиберий һәм Гай: 1) Тиберий (б.э.к. 162—133) — Римда халык трибуны (б.э.к. 133). 2) Гай (б.э.к. 153—121) — Римда халык трибуны (б.э.к. 123, 122). Чыгышлары белән күренекле плебейлар нәселеннән. Демократик жир реформалары үткәреп, крестьяннарның бөлгенлеккә төшүен туктатмакчы булалар, ләкин реформаларга каршы булган сенат аксөякләре белән көрәштә һәлак булалар.

XI бүлек

21. ЛЕВ X (1475—1521) — 1513 елдан Рим папасы. Ул ударә иткәндә чиркәү индульгенцияләре белән спекуляция чәчәк ата. Чынлыкта исеме — Джованни Медичи, Макиавеллиның «Падишаһ» әсәре багышланган Лоренцо Медичиниң әтисе белән бертуган.

XII бүлек

22. ФИЛИПП II (б.э.к. якынча 382—336) — Македония патшасы, Александр Македонскийның әтисе. Б.э.к. 359 елда Македонияне берләштерүне төгәлли. Б.э.к. 359—336 елларда Фессалияне, Иллириянең бер өлешен, Эпирны, Фракияне һ. б. яулап ала. Б.э.к. 338 елда Греция өстеннән гегемонлык урнаштыра.

23. **ФЕРДИНАНД II АРАГОНСКИЙ** (1452—1516) — 1479 елдан Арагон, 1468 елдан Сицилия, 1479—1504 елларда Кастилия, 1504 елдан Неаполь короле. Чынлыкта, берләштерелгән Испаниянең беренче короле, улне чикләnmәгән монархиягә әверелдерү өчен көрәшә. Ихлас күнелдән католикларны яклаучы.

24. **ПРЕЛАТ** — югары дәрәжәгә ия булган католик рухание.

XIII бүлек

25. **КЯФЕР** — католиклар күзлегеннән караганда башка дин тарафдары.

26. **ПРАША** — таш ату коралы.

27. **ЛЮДОВИК XI** (1423—1483) — 1461 елдан Франция короле, Валуа династиясеннән. Үзәкләштерү сәясәте алып барган, фетнәләрне аяусыз бастырган. Корольлеккә күп кенә чирт жирләрне кушкан. Сәүдә итүне һәм һөнәрчелекне яклаган.

28. **КАРЛ VII** (1403—1461) — 1422 елдан Франция короле, Валуа династиясеннән. Тәхеткә 1429 елда Жанна д'Арк ярдәмендә утыртыла. 1337—1453 елларда барган Йөзъеллык сугыш ул корольлек иткән вакытта тәмамлана. Аның ярдәме нәтижәсендә Франция чиркәве Рим папалыгыннан билгеле бер дәрәжәдә бәйсезлеккә ирешә. Франция короле Людовик XI нең әтисе.

XIV бүлек

29. **ФИЛОПЕМЕН** (б.э.к. 253—183) — борынгы грекларның гаскәр башлыгы, б.э.к. 209 елдан ахейлылар союзы стратегы һәм гиппархы (атлы гаскәр башлыгы). Римга каршы көрәштә Грециянең бәйсезлеген яклаган һәм шуның өчен «Соңгы эллин» дигән кушамат алган.

30. **АХИЛЛ** (Ахиллес) — «Илиада»да Трояны камаучы иң кыю грек каһарманның берсе. Ахиллесның әнисе — Фетида Алла, улын үлемсез итәргә теләп,

аны, үкчәсеннән тотып, Стиксның изге суында коендыра. Фетида тоткан урында Ахиллесның үкчәсенә су тими һәм Парисның аткан угы шул үкчәгә кадалып, Ахиллес һәлак була. Шуннан «Ахиллес үкчәсе» («йомшак урын» мәгънәсендә) дигән әйтем барлыкка килә.

31. ГАЙ ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ (б.э.к. 102 яки 100—44) — борынгы римлыларның гаскәр башлыгы, диктатор. Б.э.к. 49 елдан башлап, гаскәргә таянып, чикләнмәгән хакимият өчен көрәш алып бара. Үз кулында иң мөһим дәүләт вазифаларын (диктатор, консул һ. б.) туплап, ул, асылда, монарх дәрәжәсенә ирешә. Жөмһүриятчеләр фетнәсе нәтижәсендә үтерелә.

32. СЦИПИОН — Борынгы Римга зур дәүләт эшлеклеләре һәм гаскәр башлыклары биргән Корнелийлар нәселенен бер тармагы. Алар арасында Өлкән Публий Корнелий Сципион Африкалы (б.э.к. якынча 235—183 еллар) һәм Кече Публий Корнелий Сципион Африкалы (б.э.к. 185—129 еллар) бигрәк тә билгеле. Беренчесе II Пуни сугышы вакытында Зама янында (б.э.к. 202 ел) Ганнибал гаскәрен тар-мар итә. Икенчесе б.э.к. 146 елда Карфагенны яулап ала һәм җимерә, шуның белән III Пуни сугышы тәмамлана. Тарихта тагын Сципион Азияле билгеле. Ул шулай ук Рим гаскәре башлыгы була һәм б.э.к. 190 елда Кече Азиядәге Магнесия янында Сүрия патшасы Антиох III не җиңә. Макиавелли әсәрендә сүз Өлкән Публий Корнелий Сципион Африкалы турында бара.

33. КСЕНОФОНТ (б.э.к. якынча 430—355 яки 354) — борынгы грек язучысы һәм тарихчысы. Төп тарихи әсәре — «Грек тарихы» (7 китаптан тора).

XVII бүлек

34. ГАННИБАЛ (б.э.к. 247 яки 246—183) — Карфаген дәүләте гаскәр башлыгы, Гамилькар Барканың улы. II Пуни сугышы (б.э.к. 218—201) вакытында гаскәре

белән Альп тауларын кичеп чыга һәм Тицин, Треббия елгалары (б.э.к. 218), Тразимен күле (б.э.к. 217), Канн (б.э.к. 216) янында римлыларны жиңә. Б.э.к. 202 елда Төньяк Африкадагы Зама янында Ганнибал римлылардан жиңелә.

35. ЛЕГАТ — Борынгы Римда Сенат тарафыннан билгеләнә торган илче яки вәкил.

XVIII бүлек

36. КЕНТАВРЛАР — Грек мифологиясендә урман һәм тау демоннары, ярымкеше-ярымат рәвешендә сурәтләнәләр. Кентаврлар арасында икесе — Хирон һәм Фол — аерым урын алып тора, алар гакыллылыкның һәм кич күңеллеклекнең тере гәүдәләнешә итеп тасвирлана. Хирон — Кроносның һәм Филира-«Юкә» үсемле нумфаның улы, Фол — Селен һәм Мелия-«Дардар агачы» үсемле нумфаның улы. Күренгәнчә, аларның чыгышы үсемлекләргә жанлы дип санау һәм аларга табыну чорына барып тоташа. Мифларда бер төрле кентаврлар каһарманнарны тәрбияләүче (Тезейны, Ясонны, Ахиллны), башкалары каһарманнарны дошман күрүче итеп сурәтләнә. Кентаврлар арасында Хирон гына үлемсез. Әмма ул Гераклның агулы угыннан очраклы рәвештә яралана, шул төзәлмәслек ярадан интегеп, үлемгә ашкына һәм Зевсның Прометейны ыреkkә чыгаруы бәрабәренә тәкъдим ителгән үлемсезлектән баш тарта. (Бу урында Прометейга кагылышлы мәгълүматларның аңлашылып бетмәвен мифларны өйрәнүчеләр билгеле бер шик астына ала.)

XIX бүлек

37. ПРЕТОРИАННАР — Борынгы Римда императорларны саклаучы гвардия сугышчылары, сарай даирәсендә килеп чыга торган фетнә-түнтәрешләрдә катнашканнар.

38. ЦЕНТУРИОН — Борынгы Рим легионында бүлекчә (центурия, когорта, манипула) башлыгы.

39. ПРЕФЕКТ — Борынгы Римда административ яки хәрби вазифа.

XXI бүлек

40. МАРРАННАР (мараннар) — христиан диненә күчкән яһүдләр.

XXVI бүлек

41. ПЕТРАРКА ФРАНЧЕСКО (1304—1374) — Италия шагыйре, Яңарыш чорының гуманистик мәдәниятенә нигез салучы, Европада поэзия үсешенә шактый зур йогынты ясаган.

ЭЧТӨЛӨК

Дөньяның уртак мирасы. Ф. Баттал	5
Падишаһ	9
<i>I бүлөк</i>	
Дәүләтләр ничә төрлө була һәм алар ничек бар- лыкка киләләр	11
<i>II бүлөк</i>	
Нәселдән килгән берхакимиятлелек	12
<i>III бүлөк</i>	
Катнаш дәүләтләр турында	13
<i>IV бүлөк</i>	
Ни өчен бөек Александр яулап алган Дарий патша- лыгы, ул үлгәннән соң, аның варисларына каршы баш күтәrmәде	25
<i>V бүлөк</i>	
Яулап алынганчы үз кануннары буенча яшәгән шәһәрләр һәм дәүләтләр белән ничек идарә итәргә	29
<i>VI бүлөк</i>	
Үз коралың яки батырлыгың белән яуланган яңа дәүләтләр турында	31
<i>VII бүлөк</i>	
Чит корал яки язмыш мәрхәмәте аркасында булдырылган яңа дәүләтләр турында	36
<i>VIII бүлөк</i>	
Хакимлекне явызлык белән яулап алучылар турында	47
<i>IX бүлөк</i>	
Гражданлык берхакимиятлелеге турында	53
<i>X бүлөк</i>	
Дәүләтләрнең көчен ничек үлчәргә	58
<i>XI бүлөк</i>	
Чиркәү дәүләтләре турында	60
<i>XII бүлөк</i>	
Гаскәрләрнең ничә төрдә булуы һәм яллы солдатлар турында	64
<i>XIII бүлөк</i>	
Союздаш, катнаш гаскәрләр һәм дәүләтләрнең үз гаскәрләре турында	72

XIV бүлек

Падишаһның хәрби эшкә карашы ничек булырга тиеш 77

XV бүлек

Кешеләрне, аерым алганда падишаһларны, ни өчен мактаулары яки ни өчен гаепләүләре турында 81

XVI бүлек

Юмартлык һәм сакчыллык турында 83

XVII бүлек

Рәхимсезлек һәм шәфкатьлелек турында. Ярату хисе уяту яхшыракмы әллә курку салумы 87

XVIII бүлек

Падишаһларның үз сүзләрендә торырга тиешлеге турында 92

XIX бүлек

Нәфрәттән һәм санга сукмаудан саклану турында 96

XX бүлек

Ныгытмалар һәм падишаһлар даими куллана торган башка чаралар файдалымы 110

XXI бүлек

Үзен ихтирам итсеннәр өчен, падишаһ нәрсә эшләргә тиеш 117

XXII бүлек

Падишаһның киңәшчеләре турында 122

XXIII бүлек

Ялагайлардан ничек котылырга 124

XXIV бүлек

Ни өчен Италия падишаһлары дәүләтләреннән мәхрүм калдылар 127

XXV бүлек

Кешеләрнең гамәлләренә карата язмыш хөкеме нинди һәм аңа ничек каршы торырга мөмкин 129

XXVI бүлек

Италияне яулап алуга һәм аны варварлардан азат итүгә чакыру 134

Искәрмәләр 140

Художественное издание

Макиавелли Никколо

ГОСУДАРЬ

Казань. Издательство «Магариф». 2006

На татарском языке

Әдәби-нәфис басма

Макиавелли Никколо

ПАДИШАҢ

Редакторы *Л. Г. Шәрифумина*

Бизәләш редакторы *Р. А. Сәйфулина*

Техник редакторы *Ә. С. Трофимова*

Корректорлары *Г. Р. Ногманова, А. М. Закирова*

Компьютерда биткә салучысы *Л. Г. Зиргизова*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 10.05.06.

Форматы 75×90¹/₃₂. Офсет кәгазе.

«Корина» гарнитурасы. Офсет басма.

Шартлы басма табагы 5,94.

Нәшер-хисап табагы 5,19.

Тиражы 1000 д. Заказ 3-328.

«Мәгариф» нәшрияты.

420111. Казан, Бауман урамы, 19.

Тел./факс (843) 292-57-48.

<http://magarif.kazan.ru>

E-mail: magarif@mail.ru

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы» ААЖ.

420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.

